

Р89
А63

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ХАРЧУВАННЯ ТА ТОРГІВЛІ

ПСИХОЛОГІЯ ТА ПЕДАГОГІКА

*КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ ДЛЯ СТУДЕНТІВ
ДЕННОЇ ТА ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ
УСІХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ*

КОНТРОЛЬНИЙ ЛИСТОК СРОКОВ ВОЗВРАТА

Книга должна быть возвращена не позже указанного здесь срока	
Количество предыдущих выданий _____	

Рекомендовано кафедрою
українознавства,
протокол № 6 від 16.02.2005р.
Схвалено науково-методичною
радою факультету менеджменту,
протокол № 5 від 04.04.2005р.

Смирнов

ідання

ядник:

Олегівна

педагогіка

Конспекти лекцій для студентів
денної та заочної форм навчання
усіх спеціальностей

Підп. до друку 9.09.2005. Формат 60x84 1/16

в. друк. арк. 4, 1.

харчування та торгівлі,

333

ська, 333

ВСТУП

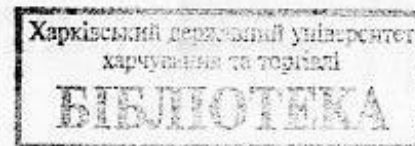
Сучасні процеси соціально-економічного розвитку України вимагають від випускників вищих навчальних закладів оволодіння ефективними психолого-педагогічними технологіями, розкриття, розвитку і вдосконалення творчого потенціалу особистості і соціальної групи в процесі виконання професійних функцій. Багатопланові питання фахової діяльності майбутній спеціаліст не зможе ефективно вирішувати без врахування особливостей психології конкретного виробничого колективу, індивідуальних властивостей його членів, знання основ організації педагогічного процесу, змісту навчання і виховання, основ психолого-педагогічного самовдосконалення співробітників як важливих сторін майбутньої професійної діяльності.

Курс "Психологія та педагогіка" є невід'ємною складовою циклу гуманітарної та соціально-економічної підготовки майбутніх фахівців, засвоєння якого зорієнтовано на гуманізацію і гуманітаризацію виробничих відносин у сучасному демократичному суспільстві. Психологія та педагогіка закладають основи виховної роботи у виробничому колективі, даючи засади розвитку індивідуальності, формуванню особистості кожного його члена, вихованню життєвого активного громадянина. Задля полегшення процесу вивчення студентами психолого-педагогічного матеріалу й формування у них логічного мислення студентській молоді пропонуються опорні конспекти лекцій з усіх тем навчального курсу "Психологія та педагогіка", що передбачені робочою програмою.

Для того, щоб опрацювання опорних конспектів було ефективним, студентам рекомендується додержуватися певної послідовності дій. Перш за все слід ознайомитися із запропонованим планом лекції. Опрацьовувати конспект лекцій рекомендується за окремими питаннями. Після вивчення теми бажано, по-перше, спробувати самостійно (без використання конспекту) визначити змістовне наповнення кожного з основних понять теми і встановити зв'язок між ними, а по-друге, перевірити ступінь розуміння головної тези лекції шляхом її самостійного обґрунтування, наведення прикладів з психолого-педагогічної практики, зокрема на підставі власного досвіду.

Під час опрацювання опорних конспектів лекцій студентам не слід забувати, що вони не є повними конспектами лекцій. В них лише визначається зміст основних понять і показується зв'язок між ними, окреслюються головні смислові лінії розкриття теми. Опорні конспекти лекцій – це своєрідне підґрунтя оволодіння студентською молоддю психолого-педагогічним матеріалом, яке потребує подальшого розширення й заглиблення знань шляхом творчого опрацювання та осмислення матеріалу, що міститься в інших джерелах.

Специфіка навчального призначення опорних конспектів лекцій зумовила і відбір літературних джерел, які рекомендується опрацювати студентами для того, щоб закріпити та глибше зрозуміти основні положення психології та педагогіки.

ТЕМА № 1. ВСТУП ДО ПСИХОЛОГІЇ

Рекомендована література до вивчення теми: [3, с 5-24; 6; 8; 11; 12]

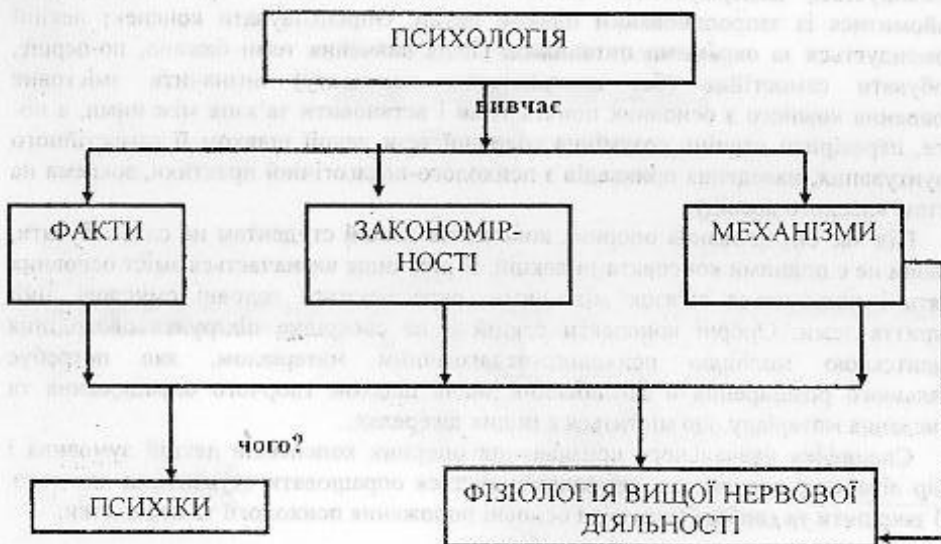
Лекція 1

Мета лекції: сприяти засвоєнню студентами теоретико – методологічних підходів до вивчення психологічної науки, предмета, основних понять та категорій психології; сприяти розвитку психологічного мислення майбутніх фахівців; ознайомити студентів з методами психологічних досліджень і формувати в них уміння користуватися цими методами у своїй практичній діяльності.

План

1. Предмет, завдання та особливості психології як науки.
2. Основні етапи становлення психології як науки.
3. Психіка. Основні форми виявлення психіки людини та їх взаємозв'язок.
4. Методи дослідження в психології.

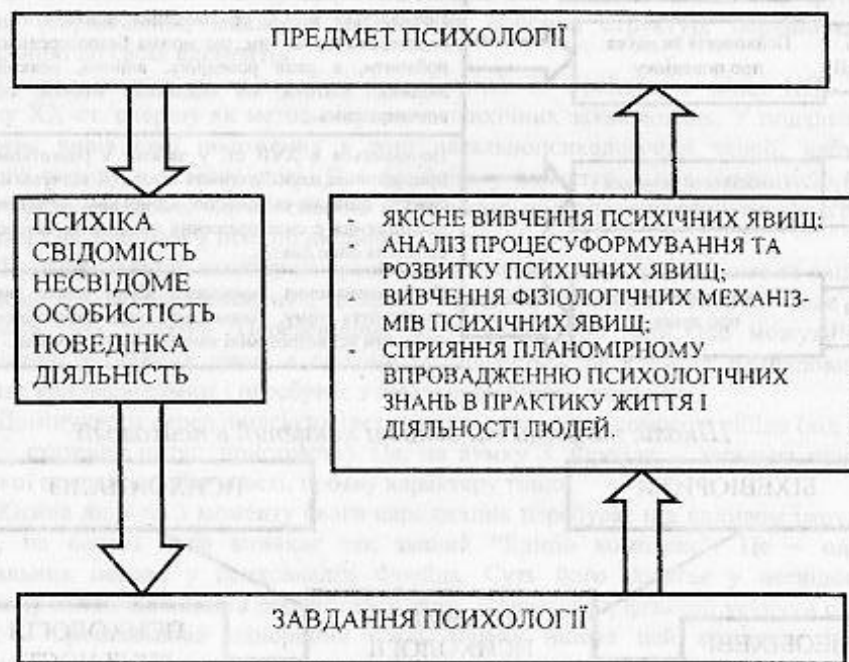
1. Предмет, завдання та особливості психології як науки.

Психологія – наука про факти, закономірності й механізми психіки як створюваного в мозку образу дійсності, на основі та з допомогою якого здійснюється керування поведінкою і діяльністю, що мають у людини особистісний характер.

Психологія (від грец. – душа і – слово, вчення) – наука про закономірності виникнення і діяльність психіки у людини і вищих тварин, про психічні процеси, які є складовими діяльності та спілкування людей, поведінки тварин.

Предмет і завдання психології

Психіка – суб'єктивний образ об'єктивного світу, відображення дійсності в мозку.

Свідомість є вища, інтегральна форма психіки, результат суспільно-історичних умов формування людини в процесі трудової діяльності та постійного спілкування (за допомогою мови) з іншими людьми.

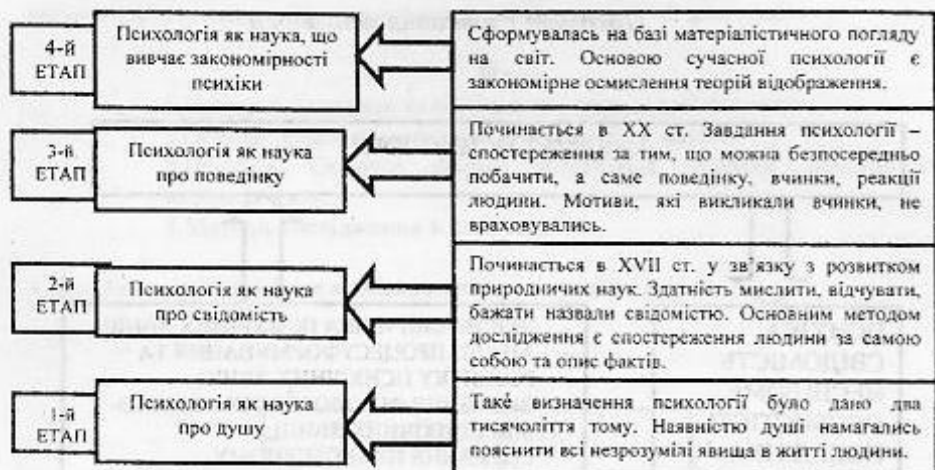
Несвідоме – це сукупність психічних процесів, актів і станів, зумовлених явищами дійсності, вплив яких суб'єкт не усвідомлює.

Особистість – це людина з властивими їй індивідуальними та соціально-психологічними особливостями.

Діяльність – це сукупність дій людини, спрямованих на задоволення її потреб та інтересів.

Поведінка – зовнішні вияви психічної діяльності.

2. Основні етапи становлення психології як науки.

Школи, напрями та основні концепції в психології

Необіхевіоризм – напрям в американській психології, що виник в 30-ті роки XX ст. Необіхевіористи не тільки сприйняли головне положення біхевіоризму, згідно з яким предметом психології є об'єктивне спостереження реакції організму на стимул зовнішнього середовища (S - R), а й врахували прояв свідомості як реальної детермінанти поведінки людини, доповнивши цю схему "проміжною змінною" (S-O-R). На думку необіхевіористів, в проміжку між дією стимулу і поведінковими реакціями відбувається переробка інформації як активний процес, без врахування якого неможливо пояснити реакцію людини на певні стимули.

Гештальтпсихологія – напрям в зарубіжній психології, що виник у Німеччині в 20-30 рр. XX ст. Основними представниками цього напрямку були німецькі психологи М. Вертгаймер, В. Келлер, К. Каффа та ін. Вони висунули тезу про необхідність вивчення психіки з точки зору цілісних структур (гештальтів). Основну увагу гештальтпсихологія приділила дослідженню вищих психічних функцій людини (сприймання, мислення та ін.) як цілісних структур, первинних по відношенню до своїх елементів.

Психоаналітичний підхід був розроблений З. Фрейдом в кінці XIX – на початку XX ст. спершу як метод лікування психічних захворювань. У подальшому фрейдизм вивів свої положення в ранг загальнопсихологічної теорії, набувши значного впливу в усьому світі. Для фрейдизму характерне пояснення психічних явищ через несвідоме; його основою є уявлення про споконвічний конфлікт між свідомим і несвідомим у психіці людини.

Фрейд розглядає психіку на трьох рівнях: несвідоме, передсвідоме та свідоме. Несвідоме – головний елемент і джерело заряду мотиваційної енергії; саме воно становить суть психіки. Передсвідоме містить психічні акти, що можуть бути усвідомлені за певних умов, а свідоме розглядається як елемент надбудови, що виростає над несвідомим і перебуває з ним у постійному конфлікті.

Домінуючим серед людських інстинктів у сфері несвідомого є лібідо (від грец. libido – статевий потяг, пристрасть). Це, на думку З. Фрейда, – загальна причина людської поведінки, діяльності, прояву характеру тощо.

Кожна людина з моменту свого народження перебуває під впливом імпульсів лібідо, на основі чого виникає так званий "Едіпів комплекс". Це – одне з центральних понять у психоаналізі Фрейда. Суть його полягає у несвідомому статевому потязі до батьків протилежної статі та намаганні фізично усунути одного з них – представника однорідної статі. Фрейд назвав цей комплекс іменем давньогрецького міфологічного героя Едіпа, який у сутичці вбиває людину, не знаючи, що то його батько, й одружується з удовою, не відаючи, що це його мати. Дізнавшись про скоєне, Едіп переживає почуття провини.

Фрейд створює модель особистості, яка включає три елементи: "Воно" (Id), "Я" (Ego) і "Над-Я" (Super-Ego).

"Воно" – несвідоме – складається із забутих вражень дитинства, природжених інстинктів, згадок, що пов'язують людину з далекими предками доісторичних часів.

"Я" – сфера свідомого, посередник між "Воно" та зовнішнім світом – природою, суспільством, соціальними інститутами тощо.

“Над - Я” – внутрішнє сумління особистості, “моральний цензор”, який оцінює конкретні обставини чи ситуації з точки зору соціальної чи моральної оцінки. “Над - Я” знаходиться між “Воно” та “Я”.

На основі суперечностей і антагонізмів, які виникають між “Воно” та “Я”, Фрейд будує свою гіпотезу, згідно з якою сексуальні потяги є головними детермінантами індивідуальної та соціальної поведінки.

Когнітивна психологія (У. Найссер). Предмет дослідження – внутрішня організація психічних процесів: сприйняття, пам’яті, уваги, мислення. Представники цього напрямку часто вдаються до аналогії між обробкою інформації комп’ютерами та людиною. Вони наголошують на вирішальній ролі знань (результатів пізнавальної діяльності) у поведінці.

Гуманістична психологія – напрям у психології, що визнає своїм головним предметом особистість як унікальну цілісну систему, що є відкритою до самоактуалізації, притаманної лише людині. В межах гуманістичної психології значне місце займає теорія особистості, розроблена американським психологом А. Маслоу. Фундаментальними потребами людини згідно з даною теорією є: фізіологічні (їжа, вода, сон тощо); потреба в безпеці, стабільності, порядку; потреба в любові, почутті належності до певної спільноти людей (сім’я, дружба та ін.); потреба в повазі (визнанні); потреба в самоактуалізації.

Психологія діяльності (Л.С. Виготський, П.П. Блонський, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, П.Я. Гальперін, Г.С. Костюк). Предмет дослідження – психіка як функція мозку, що виникає у результаті специфічної взаємодії живих істот з оточуючим середовищем й опосередковує їх специфічними функціями. Розвиток особистості відбувається в процесі включення у різні види діяльності (гра, учіння, праця, спілкування). Психіка формується у діяльності та посідає в ній певне місце і виявляє в ній свої особливості. Психіка залежить не від діяльності взагалі, а від провідної діяльності. Провідна діяльність – це не тільки діяльність, в якій вирішуються протиріччя між потребами та можливостями їх задовольнити, а й та діяльність, яка веде за собою розвиток. Завдяки їй відбувається формування та розвиток психічних процесів, рис та якостей особистості тощо.

Провідні види діяльності послідовно змінюють один одного в залежності від віку людини. Перелічити основний шлях психологічного аналізу для цієї школи: від діяльності – до психіки.

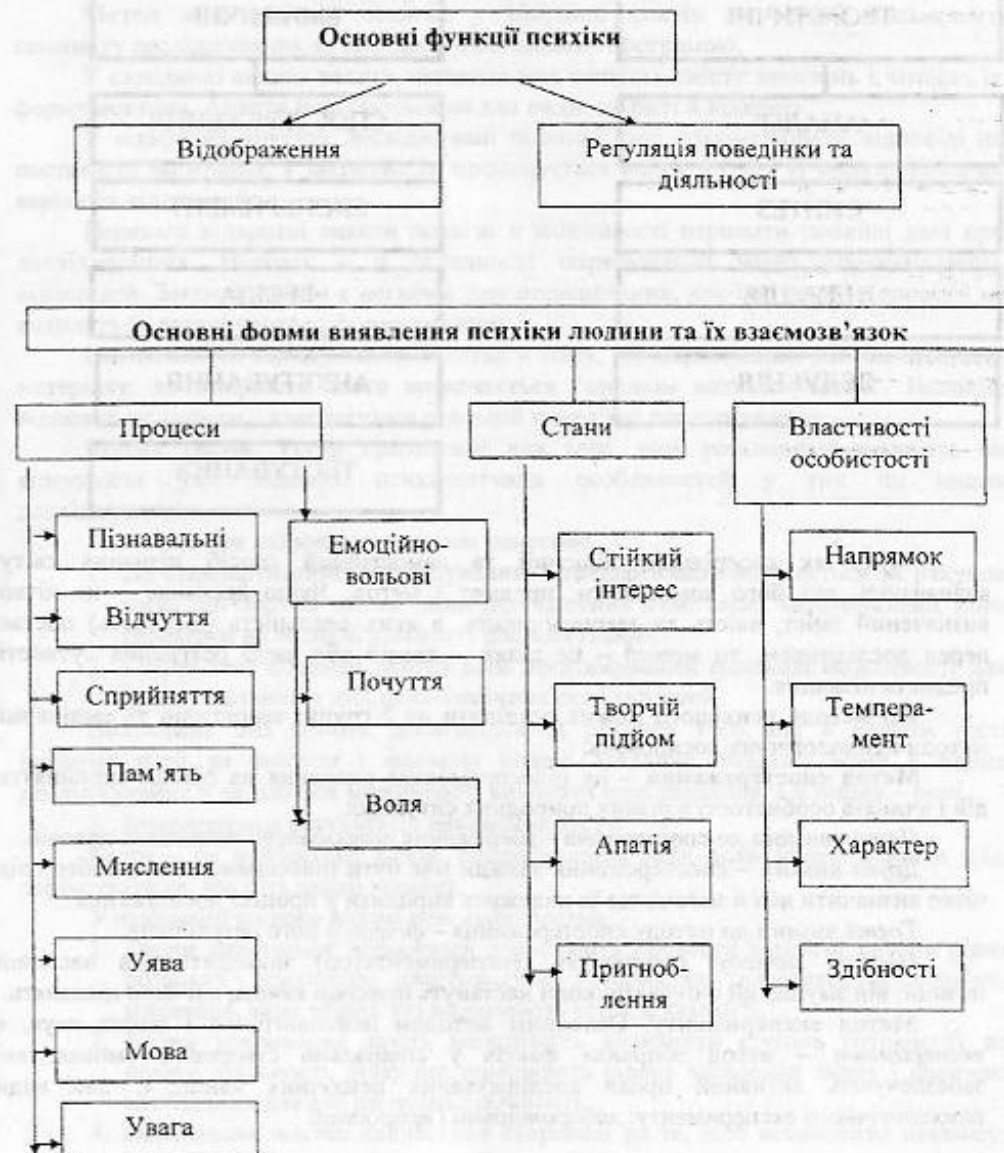
Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що кожний напрям психології вивчає переважно якусь одну сторону проявів психіки та є відповіддю на недосконалість попередньої теорії (біхевіоризм – поведінка, генетична психологія – інтелект, психоаналіз – мотив, гештальт – образ, когнітивна психологія – пізнавальна сфера, діяльнісний підхід – діяльність). У рамках кожної школи по-різному вирішується проблема предмета психології.

Незважаючи на це, можна окреслити основні тенденції розвитку психологічних знань у сучасному світі. Відбувається стирання меж між різними самостійними та незалежними школами. У світі з’являється все більше психологічних теорій, автори яких свідомо прагнуть інтегрувати знання, що були накопичені у вищевказаних течіях.

Психологія поступово виходить за межі академічної науки і стає практично корисною галуззю знань. Крім традиційних сфер використання (медицина, спорт, педагогіка), вона широко використовується в економічних та політичних сферах суспільного життя, процесах розповсюдження інформації тощо.

3. Психіка. Основні форми виявлення психіки людини та їх взаємозв’язок.

Психіка – це суб’єктивний образ об’єктивного світу.

Науку як своєрідний, цілісний та самостійний спосіб пізнання світу визначають два його компоненти: предмет і метод. Якщо *предмет* – це чітко визначений зміст, якість та закономірність, в яких реальність (дійсність) постає перед дослідником, то *метод* – це шлях – спосіб або засіб досягнення сутності предмета пізнання.

Усі методи психології можна розділити на 2 групи: теоретичні та емпіричні методи психологічних досліджень.

Метод спостереження – це цілеспрямоване вивчення на основі сприйняття дій і вчинків особистості в різних природних ситуаціях.

Перша вимога до спостерігача – збереження *природності* психічних проявів.

Друга вимога – спостереження завжди має бути цілеспрямованим, тобто слід чітко визначити *цілі й задачі*, що їх належить вирішити у процесі дослідження.

Третя вимога до методу спостереження – *фіксація* його результатів.

Недолік методу: спостерігач (експериментатор) знаходиться в пасивній позиції: він змушений очікувати, коли настануть психічні явища, які його цікавлять.

Метод експерименту. Основним методом психології, як і інших наук, є *експеримент* – метод збирання фактів у спеціально створених умовах, які забезпечують активний прояв досліджуваних психічних явищ. Є два види психологічного експерименту: *лабораторний і природний*.

Метод бесіди – це збирання фактів про психічні явища у процесі особистого спілкування з досліджуваним за спеціально складеною програмою.

Плануючи бесіду, необхідно мати на увазі, що дані про явище, яке нас цікавить, можуть бути одержані у вигляді відповідей *на прямо поставлені запитання* (що знає досліджуваний про той чи інший об'єкт, яке ставлення до нього, яке коло інтересів тощо), так і побічним способом (обговорення прочитаної книги і т. ін.). Цей метод використовується для отримання додаткових даних про учня.

Метод анкетування полягає у збиранні фактів на основі письмового самозвіту досліджуваних за спеціально складеною програмою.

У складанні анкети велике значення має точність змісту запитань і чіткість їх формулювання. Анкети поділяються на два види: *закриті й відкриті*.

У відкритих анкетах досліджувані повинні самі сформулювати відповіді на поставлені запитання; у закритих їм пропонується вибрати один із запропонованих варіантів відповідей.

Перевага відкритої анкети полягає в можливості отримати повніші дані про досліджуваних. Недолік – у складності опрацювання через різноманітність відповідей. Закриті анкети є легкими для опрацювання, але їхні дані (відповіді) не виходять за задані наперед формулювання.

Позитивність методу анкет полягає в тому, що отримується велика кількість матеріалу, достовірність якого визначається “законом великих чисел”. Недолік: відповіді не завжди є адекватними реальній поведінці досліджуваних.

Метод тестів. Тести призначені для того, щоб установити наявність чи відсутність уже відомих психологічних особливостей у тих чи інших досліджуваних.

Тести мають відповідати таким вимогам:

1. Це стандартизовані випробування. Стандартизація досягається за рахунок того, що тестом те чи інше дослідження стає після багаторазової його перевірки на великій кількості досліджуваних.
2. Кожен тест повинен давати всім досліджуваним однакові можливості для прояву наявних у них психологічних особливостей.

Виконання цієї вимоги досягається за рахунок того, що в кожному тесті вміщено різні за змістом і формою подачі завдання, завдяки чому в одних досліджуваних з'являються можливості виконати одні завдання, а в інших – інші.

3. Інтерпретація результатів виконання тесту.

Тести – це найчастіше разові випробування, вони дозволяють зробити зріз, зафіксувати те, що є на даний момент.

У психології широко відомі три види тестів.

1. *Тести визначення здібностей* дозволяють провести відносні виміри рівня розвитку психічних властивостей (наприклад, властивостей пам'яті, мислення, уяви тощо), які визначають успіх діяльності.
2. *Тести успішності* дають можливість визначити ступінь готовності до певної діяльності, тому що вимірюють рівень засвоєння знань і навичок, необхідних для тієї чи іншої діяльності.
3. *Проективні тести* найчастіше скеровані на те, щоб встановити наявність певних психічних властивостей у даної людини.

Проективними вони називаються тому, що складаються з таких стимулів, реагуючи на які людина проектує (виявляє) властивості, притаманні її особистості. Для цього, скажімо, пропонується тлумачити події, відновлювати ціле за деталями, надавати сенс неоформленому матеріалові, створити оповідання за малюнком із невизначеним змістом.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом психології як науки?
2. Назвіть науки, з якими психологія має зв'язок та поясніть, у чому він полягає.
3. Коли виникла психологія як наука?
4. Назвіть основні методи психологічного дослідження.
5. Назвіть основні напрями психологічних досліджень ХХ ст.

Основні терміни теми

Психіка, свідомість, несвідоме, особистість, поведінка, діяльність, біхевіоризм, психоаналіз, гуманістична психологія, когнітивна психологія, спостереження, експеримент, бесіда, анкетування, тестування.

ТЕМА № 2. БІОПСИХІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Рекомендована література: [3 с. 54-68; 4, с. 78-90; 6, с. 70-105; 7, с. 40-65; 8, с. 42-59; 10]

Лекція 2

Мета лекції: сформувати у студентів поняття про психічні пізнавальні процеси: відчуття, сприйняття, увагу, уяву, пам'ять, мислення; ознайомити їх з особливостями дії психічних процесів, зовнішніми проявами емоційних станів; навчити володіти власними почуттями, поведінкою у різних ситуаціях.

План

1. Відчуття та сприйняття як первинні форми відображення дійсності.
2. Пам'ять та її роль в системі пізнавальної діяльності людини.
3. Мислення як вища форма відображення дійсності.
4. Емоції та почуття.

1. Відчуття та сприйняття як первинні форми відображення дійсності.

Відчуття – це психічне відображення властивостей реальності, яке виникає і функціонує в процесі життя.

Загальними властивостями відчуттів є: якість, інтенсивність, тривалість, локалізація.

Загальні закономірності відчуттів: пороги чутливості, адаптація, сенсibiliзація.

Сприйняття – це відображення у свідомості людини предметів і явищ, у сукупності їх якостей та частин, що діють у певний момент на органи відчуттів.

Найважливіші особливості сприйняття це – предметність, цілісність, структурність, константність, осмисленість.

Класифікація та види сприйняття

Виділяють такі види сприйняття: слухове, зорове, дотикове, кінестатичне, нюхове, смакове.

За формами існування матерії виділяють такі види сприйняття: сприйняття простору, сприйняття часу, сприйняття руху.

2. Пам'ять та її роль в системі пізнавальної діяльності людини.

Пам'ять – це психічний процес, який відображає досвід людини шляхом запам'ятовуванням, зберігання, відтворення.

Класифікація і види пам'яті

Існують такі критерії для визначення видів людської пам'яті:

- Зміст матеріалу (рухова, емоційна, образна, словесно - логічна);
- Характер мети діяльності (мимовільна та довільна);
- Час його закріплення та зберігання (сенсорна, короткочасна і тривала).

Процеси і закономірності пам'яті

Пам'ять реально існує у вигляді процесів запам'ятовування, збереження, відтворення, забування.

3. Мислення як вища форма відображення дійсності.

Мислення – узагальнене та опосередковане пізнання світу у процесі практичної і теоретичної діяльності індивіда, засіб творчої особистості.

Види мислення

Мислення прийнято розрізняти:

- За змістом: наочно – дійове, наочно – образне, абстрактне;
- За характером завдань: практичне і теоретичне мислення;
- За ступенем новизни і оригінальності: репродуктивне (відтворююче), творче (продуктивне мислення).

Тип мислення і функціональна асиметрія мозку

Специфіка і взаємозв'язок різних психічних процесів невід'ємні від структурної організації головного мозку людини.

Встановлено, що функція лівої півкулі – оперування вербально-знаковою інформацією, читання, рахунок, тим часом як функція правої півкулі – це оперування образами, орієнтування у просторі, розрізнення музичних тонів і невербальних звуків, розпізнавання складних предметів (наприклад, обличчя), продукування сновидінь. Основна різниця між півкулями визначається не стільки особливостями використаної інформації (вербальна чи образна), скільки способами її організації, характером її переробки, тобто типом мислення.

Кожна півкуля головного мозку має свою специфіку в реалізації різних психічних процесів.

У кожної людини може домінувати якийсь півкульне мислення або півкулі функціонують рівноправно.

Для лівопівкульного мислячих (логічний тип) людей характерна оптимістичність та самостійність. Вони легко вступають у контакт з іншими людьми, у роботі вони більше покладаються на розрахунки, ніж на інтуїцію, до інформації з офіційних джерел довіра більша, ніж до власних вражень. Для цих людей краще працювати там, де є потреба в логічному мисленні.

Особливості дії психічних процесів

Психічний процес	Півкуля	
	Ліва	Право
Сприйняття	Опосередкований зв'язок із середовищем. Абстрактне	Безпосередній зв'язок із середовищем. Конкретне, сенсорне, емоційне
Увага	Концентрована	Розподільна
Пам'ять	Довільна, смислова, словесно-логічна	Мимовільна, механічна, образна
Мислення	Понятійне. Контекст – незалежне. Мова, логіка, ригідність	Образне. Контекст – залежне. Уява, інтуїція, лабільність
Мова	Словниковий і граматичний склад	Інтонаційно – голосова виразність

Правопівкульно мислячий (художній тип) характеризує нахил до певного песимізму; вони більше покладаються на власні почуття, ніж на логічний аналіз подій, що не завжди на користь справі. Ці люди не дуже товариські, але можуть продуктивно працювати навіть у несприятливих умовах (шум, розмови, гуркіт тощо.) Їх чекає успіх у галузях діяльності, де переважає образне мислення.

Якщо у людей однаково виявляються обидва типи мислення (не існує домінант у регулюванні взаємодій із середовищем), то відкривається широкий спектр діяльності – поєднання послідовності в роботі і водночас образне, цілісне, швидке сприйняття подій, ретельне обмірковування своїх вчинків, особливо в екстремальних ситуаціях.

Мислительний процес здійснюється шляхом *мислительних дій і операцій*: аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення, порівняння.

4. Емоції і почуття.

Почуття – це переживання людиною власного ставлення до зовнішнього та внутрішнього світу. Залежно від тривалості та ефективності переживання можуть бути різні форми почуттів: емоції, почуття, настрої, пристрасті, стреси, афекти та ін.

Емоції (від лат. *хвилюю*) – це психічне відображення у формі безпосереднього переживання життєвого змісту явищ і ситуацій.

Емоційний стрес складається з трьох основних компонентів:

1. Емоційне збудження (причиною може бути подія в житті людини, яка є значимою для неї.)
2. Знак емоції (позитивна або негативна).
3. Ступінь контролю емоцій (розрізняють афекти, при яких людини ще здатна на контроль і крайні збудження, коли контроль майже відсутній.) зовнішні прояви емоцій станів наведені в таблиці.

Зовнішні прояви емоційних станів

Об'єкт спостереження	Емоційний стан		
	Оптимальний	Перезбуджений	Заторможеність
Рот, брови, загальний вираз	Невеликі рухи губами, звичайний вираз обличчя	Губи міцно стиснуті, м'язи скуд напружені, брови зведені до перенісся, схвилюваний вираз обличчя	Губи стиснуті, кутики вуст опущені, брови зведені до перенісся, страдницький вираз обличчя
Очі	Спокійний, уважний погляд	Палаючі стривожені очі, напружений погляд, кліпання повіками	Понурений, невдоволений погляд
Колір шкіри	Звичайний колір	Значне почервоніння або блідість	Почервоніння та (або) поява плям

Рухи рук	Легке, ледве помітне здригання	Явно виражене тремтіння, збільшення амплітуди та швидкості рухів, зниження їх точності, метушливість	Повільні, пасивні, зниження їх амплітуди, швидкості й точності, заторможеність
Дихання	Помітне, рівне	Прискорене, неглибоке	Уповільнене, переривчасте
Інтонація	Швидке мовлення, звична гучність та емоційна виразність	Голосніше мовлення, підвищення високих тонів, інтонація гніву. Порушення синтаксичного порядку слів	Емоційне, невиразне тихе мовлення. Розтягування слів, перехід на шепотіння
Особливості поведінки	Активність, захоплення розмовою, виконанням роботи	Поганий самоконтроль. Бравада. Грубість, самовпевненість.	Бажання обмежити контакти, апатія, сонливість, безтурботність.

Почуття (у вузькому значенні цього слова) – стійке емоційне ставлення людини до явищ дійсності, яке відображає значення цих явищ, тобто почуття носить предметний і культурно – історичний характер.

Настрій у психології називають загальний емоційний стан людини, що характеризує її життєвий тонус протягом певного часу.

Афекти – це дуже виражені емоційні стани людини, які виникають раптово і є короткочасними (наприклад, незвичайна радість, несподіваний вибух гніву тощо.)

Пристрасть – це певне поєднання емоцій, мотивів та почуттів, які сконцентровані навколо певного виду діяльності або предмета.

Стрес – це стан сильної і тривалої психологічної напруги.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке відчуття? Основні види відчуттів.
2. Що спільного і відмінного у відчуттях та сприйнятті як процесах психічного відображення дійсності?
3. Види пам'яті.
4. Загальна характеристика мислення.
5. Зв'язок між мисленням і функціональною симетрією мозку.
6. У чому сутність емоцій і почуттів?
7. Які бувають емоційні стани?

Основні терміни теми

Відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, емоції, почуття, афект, стрес.

ТЕМА № 3. ПСИХОСОЦІАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Рекомендована література [3, с. 70-93; 4, с. 100-134; 6, с. 120-142; 7, с. 66-90; 8, с. 60-101; 9; 12]

Лекція 3

Мета лекції: ознайомити студентів з процесом формування та прояву психосоціальних властивостей особистості; сформувати у них поняття про темперамент та характер, навчити давати психологічну характеристику особистості.

План

1. Формування і розвиток особистості.
2. Темперамент.
3. Характер особистості.

1. Формування і розвиток особистості.

Людина не лише результат біологічної еволюції, вона живе, функціонує, розвивається, реалізується в суспільному середовищі. У процесі взаємодії з ним у людини формуються та проявляються *психосоціальні властивості*, які характеризують її як особистість. Для соціально-психологічного аналізу особистості необхідно чітко розрізняти поняття "*особистість*", "*індивід*", "*індивідуальність*", "*людина*".

Людина – продукт та суб'єкт суспільно – історичної реальності, єдність фізичного та психодуховного.

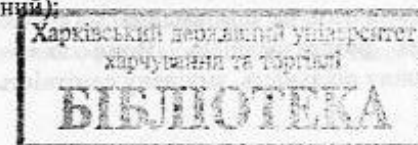
Індивід – це кожна людина як одинична природна істота, тобто одиничний представник роду людського, виду Homo Sapiens.

Особистість – це характеристика людини як соціальної істоти, яка включена в систему соціальних зв'язків з іншими людьми, пристосувалася до реальності, засвоїла та привласнила її здобутки і реалізує себе.

Особлива і несхожа на інших особистість в єдності її духовних та фізичних властивостей характеризується поняттям *індивідуальність*.

Особистість характеризується такими потенціалами:

- пізнавальний (гносеологічний);
- ціннісний (аксеологічний);
- творчий;
- комунікативний;

о художній.

2. Темперамент.

Темперамент – це біологічний фундамент особистості, який базується на властивостях нервової системи, пов'язаний з будовою тіла та обміном речовин в організмі.

Співвідношення темпераментів з типами нервової системи і психічними реакціями наведено в таблиці.

Характеристика нервових процесів	Типи нервової системи			
	I	II	III	IV
Темперамент	Сангвінік	Холерік	Флегматик	Меланхолік
Сила	Сильний	Сильний	Сильний	Сильний
Врівноваженість	Врівноважений	Врівноважений	Врівнова- жений	Неврівнова- жений
Рухливість	Рухливий	Рухливий	Інертний	Рухливий або інертний
Швидкість реакції	Швидкий	Швидкий	Повільний	Повільний
Сила реакції	Помірний	Надмірний	Сильний	Слабкий

3. Характер.

Характер у своєму формуванні, розвитку та функціонуванні тісно пов'язаний з темпераментом, який є динамічним боком характеру.

Характер (від грецьк. – “карбування, відбиток”) – це сталі риси особистості, що формуються і проявляються в її діяльності й спілкуванні та зумовлюють типові для неї способи поведінки.

Досить поширеною є класифікація за ознакою “ставлення до певних аспектів діяльності” – до праці, інших людей, до самого себе, до речей. Але найбільш ґрунтовно розробленою є теорія акцентуації особистості К.Леонгарда.

Теорія акцентуації особистості К.Леонгарда.

К.Леонгард назвав високу ступінь виразності основних рис акцентуацією.

“Акцентуовані особистості” не є патологічними, вони можуть досягти як соціально позитивних, так і соціально негативних результатів.

Автор виділив десять типів “акцентуованих особистостей”.

1. *Гіпертивний тип.* Цей тип характеризується надзвичайною контактністю, виразністю жестів, міміки, пантоміміки. Він часто спонтанно відхиляється від початкової теми розмови. У такої людини часто виникають епізодичні конфлікти з іншими людьми через не досить серйозне ставлення до своїх службових та сімейних обов'язків. Серед позитивних рис слід відзначити енергійність, оптимізм, ініціативність. Разом з тим їм притаманна легковажність, схильність до аморальних вчинків, підвищена роздратованість. Вони важко переносять умови жорстокої дисципліни, монотонну діяльність, змушену самотність.

2. *Дистимний тип.* Цей тип характеризує низька контактність, домінуючі песимістичні настрої. Такі люди рідко вступають в конфлікти з оточуючими, ведуть самотній спосіб життя. Вони високо цінують тих, хто з ними дружить і готові їм підкорятися. Їм притаманні як серйозність, добросовісність, загострене почуття справедливості, так і пасивність, повільність мислення, індивідуалізм.

3. *Циклоїдний тип.* Йому притаманні часті періодичні зміни настрою, в результаті чого так же часто змінюються їх манера спілкування з оточуючими людьми.

4. *Збуджувальний тип.* Цьому типу притаманна контактність у спілкуванні, повільність вербальних та невербальних реакцій. Нерідко вони схильні до конфліктів, у яких самі є активною стороною. Їм важко ужитися в колективі. В емоційно спокійному стані люди даного типу часто добросовісні, акуратні, люблять тварин і маленьких дітей. Однак в стані емоційного збудження вони бувають роздратованими, часто не контролюють свою поведінку.

5. *Уповільнений тип.* Його характеризують помірна комунікабельність, занудливість. В конфліктах, як правило, виступає ініціатором, активною стороною. Прагне досягти високих показників у будь-якій справі, має підвищені вимоги до себе. Особливо чутливий до соціальної справедливості. Іноді надмірно вимогливий до близьких людей та підлеглих на роботі.

6. *Педантичний тип.* У конфлікти вступає рідко, виступаючи в них пасивною стороною. На службі веде себе як демократ, ставлячи надмірні формальні вимоги до оточуючих. Разом з тим при необхідності поступається лідерством на користь інших. Його позитивні риси: добросовісність, акуратність, надійність в правах, а негативні: формалізм, занудливість.

7. *Тривожний тип.* Людям цього типу притаманна низька контактність, невпевненість у собі. Вони рідко вступають в конфлікти з оточуючими, відіграють в них пасивну роль, в конфліктних ситуаціях шукають підтримку.

8. *Емотивний тип.* Люди цього типу віддають перевагу спілкуванню в вузькому колі. Рідко самі вступають в конфлікти, відіграючи в них пасивну роль. Образи носять в собі, не показують на зовні. Їм притаманні доброта, співчутливість, загострене почуття відповідальності.

9. *Демонстративний тип.* Цей тип характеризується легкістю встановлення контактів, прагненням до лідерства, жагою влади. Такі люди друкують оточуючих самовпевненістю, систематично самі провокують конфлікти, але при цьому активно захищаються. Їм притаманні артистичність, неординарність мислення і вчинків. Негативними рисами є егоїзм, лицемірство.

10. *Екзальтований тип.* Йому властиві висока контактність, влюбчивість. Такі люди часто сперечаються, але не доводять справу до відкритих конфліктів. Люди такого типу альтруїстичні.

11. *Екстравертований тип.* Люди такого типу надзвичайно контактні, мають багато друзів. Рідко вступають в конфлікти. В спілкуванні перевагу віддають підкоренню. Вони завжди готові вислухати іншого, виконати прохання, але разом з тим їм притаманна легковажність, необдуманість вчинків.

12. *Інтравертований тип.* Характеризується надзвичайно низькою контактністю, схильністю до філософствування. Люди такого типу люблять

самотність, рідко вступають в конфлікти. Їм притаманна стриманість, наявність твердих переконань, принциповість.

Питання для самоконтролю.

1. Чим відрізняються поняття "людина", "індивід", "індивідуальність", "особистість"?
2. Що таке темперамент?
3. Основні типи темпераменту.
4. Що означає термін "характер"?
5. Що означає термін "акцентуація"?
6. Скільки існує типів "акцентуованих особистостей"?

Основні терміни теми

Людина, індивід, індивідуальність, особистість, темперамент, характер, акцентуація.

ТЕМА № 4. ПОТРЕБИ, МОТИВИ, ПОВЕДІНКА

Рекомендована література [4, с. 56-72; 7, с. 88-97]

Мета лекції: сформувати у студентів розуміння понять "мотив", "потреби"; ознайомити їх зі структурою базових потреб особистості, специфікою мотивації успіху та мотивації уникнення невдач; сприяти розвитку творчого відношення до різних видів професійної діяльності.

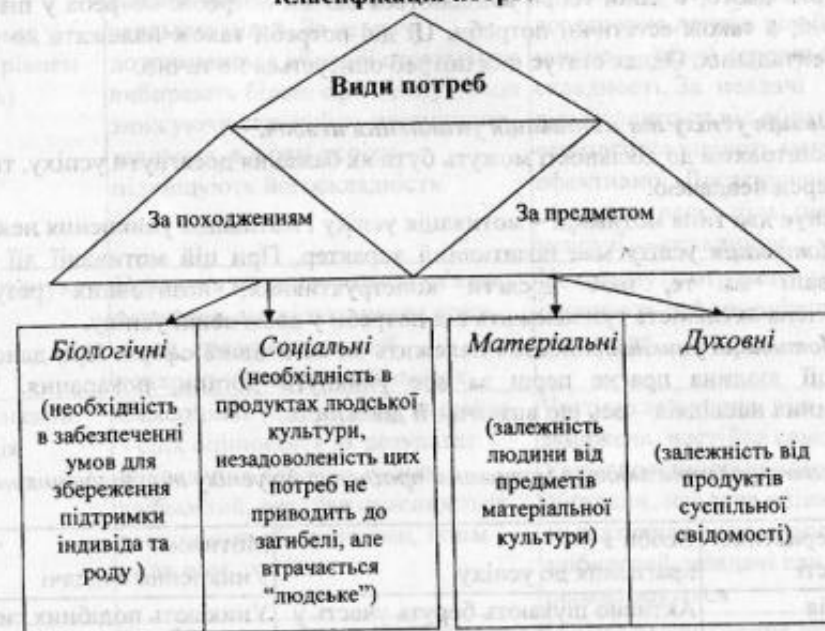
План

1. Мотивація в структурі особистості.
2. Мотивація успіху та мотивація уникнення невдач.
3. Професійна мотивація.

1 Мотивація в структурі особистості.

Мотив – внутрішня спонукка особистості до того чи іншого виду активності (діяльність, спілкування, поведінка), яка пов'язана із задоволенням певної потреби. Мотивами можуть виступати інтереси, ідеали, ціннісні орієнтації, переконання, світогляд, але серед інших факторів на першому місці стоять потреби. **Потреби** – це переживання необхідності в певних умовах, без яких людина не буде нормально розвиватися, жити (їжа, вода, затишок, світло тощо).

Класифікація потреб

Мотиваційна сфера особистості – сукупність стійких мотивів, які мають певну ієрархію та відбивають направленість особистості.

Концепція ієрархії розвитку потреб представлена у працях А.Маслоу, який розглядає поведінку у позиції постійного процесу знаходження та підтвердження свого потенційного та дійсного призначення в житті.

Ієрархія потреб особистості (за А.Маслоу)

Крім цього, в даній теорії виділяються ще дві потреби: потреба у пізнанні та розумінні, а також естетичні потреби. Ці дві потреби також належать до базових, фундаментальних. Однак статус цих потреб описується не точно.

2 Мотивація успіху та мотивація уникнення невдач.

Поштовхом до діяльності можуть бути як бажання досягнути успіху, так і страх перед невдачею.

Існує два типи мотивації – мотивація успіху і мотивація уникнення невдач.

Мотивація успіху має позитивний характер. При цій мотивації дії людини спрямовані на те, щоб досягти конструктивних, позитивних результатів. Особистісна активність тут залежить від потреби у досягненні успіху.

Мотивація уникнення невдач належить до негативної сфери. При даному типі мотивації людина прагне перш за все уникнути догани, покарання. Чекання неприємних наслідків – ось що визначає її діяльність.

Характеристика людей з мотивами прагнення до успіху та уникнення невдачі

Характеристика діяльності	Особі з прагнення до успіху	Мотивом Уникнення невдачі
Ситуація досягнення	Активно шукають беруть участь у таких ситуаціях, не лякаються ситуацій конкуренції, змагання, у яких можна виявити максимум здібностей та вмінь. Полюбляють ситуації, у яких несуть особисту відповідальність за наслідки, уникають ризикованих та непередбачених ситуацій	Уникають подібних ситуацій, а якщо потрапляють у них, пасивно підкоряються їхнім вимогам, іноді йдуть на нерозумний ризик
Ціль	Обирають цілі середньої чи вищої трудності, успіх у досягненні яких дає можливість підтвердити свою самооцінку	Ставлять перед собою легкі або дуже складні цілі, успіх чи неуспіху досягненні яких не впливає на самооцінку
Дія	Наполегливі та завзяті в реалізації своїх цілей, самостійно досягають їх	У разі постановки реальних цілей схильні до пошуку допомоги й підтримки, відволікання від діяльності (фантазія, критика, відмовляння)

Результат (оцінюється у зв'язку з рівнем домагань)	Впевнені в ситуаціях досягнення реальних цілей. За невдачі дотримуються обраної стратегії чи вибирають більш ефективну, де що знижуючи складність наступного завдання, а в разі успіху — підвищують його складність	Більш впевнені в разі досягнення легких цілей і менше — цілей середньої складності. За невдачі відмовляються від обраної стратегії на користь менш ефективної. Досягнувши успіху, обирають легку ціль, після невдачі — складнішу
Оцінка оточуючих	Прагнуть мати зворотний зв'язок, дізнатися, наскільки вдало вони діяли, і реагують на цей конкретний зворотний зв'язок	Не прагнуть отримати чи ігнорують інформацію про результат
Самооцінка та атрибуція причин	Самооцінка реалістична та стійка. Успіх оцінюється як результат докладання власних зусиль і здібностей, невдача пояснюється зовнішніми обставинами, їхнім впливом	Частіше завищена, ніж занижена, нестійка самооцінка. Успіх пояснюється збігом обставин, невдача оцінюється як підтвердження недостатніх здібностей, невдачі глибоко переживаються
Характеристика діяльності	Особі з прагнення до успіху	Мотивом уникнення невдачі
Планування часової перспективи	Впевнене (реалістичне) планування. В осіб з високим рівнем досягнень — орієнтація на віддалене майбутнє	Глобальне чи дуже вузьке планування життєвих цілей, відхилення від помірного (реалістичного) планування

3. Професійна мотивація.

Вірне виявлення професійних інтересів та нахилів є важливим прогностичним фактором задоволеності професією у майбутньому. Причиною неадекватного вибору професії можуть бути як зовнішні (соціальні) фактори, які пов'язані із неможливістю зробити професійний вибір за інтересами, так і внутрішні (психологічні) фактори, які пов'язані з недостатнім усвідомленням своїх професійних нахилів або із неадекватною уявою про зміст майбутньої професійної діяльності. Відношення до професії, мотиви її вибору є дуже важливими (а при деяких умовах і визначними) факторами, які обумовлюють успішність професійного навчання.

Формування творчого відношення до різних видів професійної діяльності, стимулювання потреби у творчості та розвитку здібностей до професійної творчості як необхідні ланки системи професійного навчання та професійного виховання особистості.

Питання для самоконтролю.

1. Що в психології розуміється під "мотивом"?
2. Яка структура базових потреб особистості?
3. В чому полягає специфіка мотивації успіху та мотивації уникнення невдач?
4. Яка роль професійної мотивації в успішності професійного навчання та трудової діяльності?

Основні терміни теми

Мотив, мотиваційна сфера, спонука, потреби, самоактуалізована особистість, мотивація успіху, мотивація уникнення невдач.

ТЕМА № 5. РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

Рекомендована література [4, с. 72-83; 6, с. 134-180; 7, с. 98-100]

Лекція 4

Мета лекції: ознайомити студентів з різними підходами щодо розвитку людини; сформувати у них вміння аналізувати загальні закономірності психічного розвитку особистості, уміння порівнювати, узагальнювати, робити самостійні висновки; навчити складати власну перспективну програму розвитку на тривалий період.

План

1. Загальні закономірності психічного розвитку.
2. Концепція розвитку особистості протягом життя.

1. Загальні закономірності психічного розвитку.

Розвиток людини – це процес кількісних та якісних змін, який охоплює становлення людини в біологічному, психічному та соціальному плані. Він характеризується фізичними (морфологічними, біохімічними, фізіологічними), психічними змінами (появою новоутворень, нових механізмів, нових процесів, нових якостей), розширенням та поглибленням взаємозв'язків різних властивостей особистості, новим рівнем функціонування та формування психологічних стратегій, рішень, особистих, професійних, соціальних проблем, цілісністю, інтегративністю тощо.

Одним із важливих моментів розкриття сутності розвитку людини є розуміння тих законів, за якими відбувається розвиток, розуміння рушійних сил розвитку, джерел, закономірностей та його етапів, ролі кризових періодів в житті людини, можливостей прискорення процесу росту тощо. Перше, з чим стикаються при

вивченні психічного розвитку людини, це проблема співвідношення в ньому біологічного та соціального.

Представники біогенетичного підходу кладуть в основу розвитку особистості біологічні процеси дозрівання, стадії якого універсальні. Якщо представники цього підходу й говорять про роль соціального середовища, то лише як про умову для дозрівання заданих природою (генетично обумовлених) якостей та властивостей.

Представники соціогенетичного підходу повністю відкидають значення факторів і пояснюють процес розвитку людини через структуру суспільства, через способи соціалізації, взаємовідносини з оточуючим, тобто соціальна поведінка людини через замкнуті в собі властивості середовища, до яких людина повинна пристосовуватися.

Представники психогенетичної теорії трактують психічний розвиток як повністю спонтанний процес, який не залежний ані від біологічного, ані від соціального. Такими самодетермінуючими психічними явищами можуть бути емоції, потяги, мотиви, пізнавальна сфера тощо. Психологічний розвиток трактується як повністю спонтанний процес.

Представники психології діяльності вважали, що розвиток особистості відбувається в процесі залучення людини до різних видів діяльності. Ніде окрім діяльності людина не розвивається.

Розглянемо концепцію періодизації розвитку особистості, автором якої є Д.Б.Ельконін.

Д.Б.Ельконін висунув ідею послідовності двох ліній розвитку: *пізнавального та власне особистісного* (від народження до закінчення середньої школи). Згідно з його теорією, розвиток *пізнавальної сфери* дитини та її особистості (*сфера потреб та мотивів*) відбуваються у руслі різних провідних діяльностей, що послідовно змінюють одна одну в онтогенезі. Першим видом діяльності, з якої починається формування особистості, є *безпосереднє емоційне спілкування* немовляти з матір'ю, іншими оточуючими людьми. Ця діяльність змінюється *рольовою грою, спільною навчальною діяльністю, спілкуванням*, в процесі яких виникають новоутворення, що є опорою подальшого розвитку. *Новоутворення* – якості, властивості особистості, ті психічні та соціальні зміни, які вперше виникають на певній стадії розвитку і котрі переважно й визначають ставлення до навколишнього світу людей, самого себе та весь хід розвитку в даний період.

Під час виконання саме цієї групи провідних діяльностей і відбувається *розвиток сфери та мотивів, сфери "я хочу"*.

Другу групу провідних діяльностей складають ті, в середині яких відбувається *розвиток пізнавальної сфери та відповідних здібностей у дитини. Це маніпулятивно - предметна діяльність, гра дошкільнят з предметами, навчання та праця у шкільному віці, це сфера "я можу"*.

Таким чином, від народження до пізнього юнацтва, послідовно та періодично змінюють одна одну провідні діяльності предметного плану з одного боку та форми спілкування – з іншого, які поперемінно забезпечують розвиток пізнавальних процесів та сфери потреб і мотивів особистості.

Концепція Д.Б. Ельконіна розроблялась та доповнювалась рядом вчених: Л.Виготський, Д.Фельдштейн, Л.Божович тощо.

2. Концепція розвитку особистості протягом життя.

Процес становлення особистості різні психологи визначають по-різному. Так, американський психолог Е.Еріксон становлення особистості розуміє як зміну етапів, на кожному з яких відбувається якісне перетворення внутрішнього світу людини і радикальна зміна його стосунків з оточуючими людьми.

Стадії розвитку особистості за Е.Еріксоном

Стадія розвитку	Нормальна лінія розвитку	Аномальна лінія розвитку
Від народження до 1 року	Довіра до людей. Взаємна любов, взаємне визнання батьків і людини, задоволення потреб дітей в спілкуванні та інших життєво важливих потреб.	Недовіра до людей як результат поганого поводження матері з дитиною. Емоційна ізоляція дитини.
Від 1 до 3 років	Самостійність, впевненість у собі. Дитина дивиться на себе як на самостійну, окрему, але ще залежну від батьків людину.	Сумніви в собі. Дитина відчуває свою непристосованість, відчуває недостатки в розвитку елементарних рухових навичок, має слабо розвинену мову.
Від 3 до 5 років	Допитливість та активність. Жива уява та зацікавлене вивчення оточуючого світу, включення в статево – рольову поведінку	Пасивність та байдужість до людей. Відсутність ініціативи, почуття заздрості іншим дітям, відсутність ознак статево – рольової поведінки
Від 5 до 11 років	Працелюбність. Виразне почуття обов'язку і прагнення досягти успіхів. Розвиток пізнавальних і комунікативних умінь та навичок. Постановка перед собою та вирішення реальних задач. Активне засвоєння інструментальних і предметних дій.	Почуття власної неповноцінності. Слаборозвинуті трудові навички. Уникання складних завдань, ситуацій змагання з іншими людьми. Конформність.
Від 11 до 20 років	Життєве самовизначення. Розвиток планів на майбутнє. Самовизначення в питаннях: яким бути? ким бути? Активний пошук себе та експериментування в різних ролях. Навчання. Чітка статевая поляризація в формах міжособистісної поведінки. Становлення світогляду. Набуття	Плутанина ролей. Зміщення часових перспектив: поява думок не тільки про майбутнє і сучасне, а й про минуле. Концентрація душевних сил на самопізнання, виразне прагнення розібратися в самому собі. Втрата трудової активності. Плутанина в моральних та світоглядних установах.

	лідерства в групах однолітків і підпорядкування їх при необхідності.	
Від 20 до 45 років	Близькість до людей. Прагнення контактів з людьми, бажання і здатність присвятити себе людям. Народження і виховання дітей. Кохання і робота. Задоволеність особистим життям.	Ізоляція від людей. Уникання людей, особливо близьких, інтимних стосунків між ними. Труднощі характеру, непередбачувана поведінка. Невизнання, ізоляція, перші симптоми відхилен в психіці.
Від 40 до 60 років	Творчість. Продуктивна і творча робота над собою та з іншими людьми. Зріле, повноцінне та різноманітне життя. Задоволеність сімейними стосунками і почуття гордості за своїх дітей. Навчання і виховання нового покоління.	Егоїзм і егоцентризм. Непроductивність в роботі. Рання інвалідність.
Понад 60 років	Повнота життя. Постійні роздуми про минуле, його спокійна, виражена оцінка. Прийняття життя таким, яке воно є. Відчуття повноти і корисності прожитого життя. Здатність примиритися з неминучим. Розуміння того, що смерть не страшна.	Відчай. Відчуття того, що життя прожите марно, що часу залишилося занадто мало. Усвідомлення беззмістовності свого існування, втрата віри в себе та в інших людей. Бажання прожити життя ще раз, прагнення отримати від нього більше. Страх перед смертю.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте загальні закономірності психічного розвитку.
2. Сутність теорії Д.Ельконіна.
3. Розвиток особистості за Е.Еріксоном.

Основні терміни теми

Розвиток, біогенетична теорія, соціогенетична теорія, психогенетична теорія, діяльнісний підхід, новоутворення, концепція розвитку особистості протягом життя.

ТЕМА № 6. "Я - КОНЦЕПЦІЯ". ПСИХОЛІТИЧНИЙ ЗАХИСТ

Рекомендована література [4, с. 83-92; 7, 101-111]

Лекція 5

Мета лекції: ознайомити студентів із сутністю "Я - концепції" та основними системами психологічного захисту; сформувати в них уміння користуватися системою захисних психологічних механізмів.

План

1. Сутність "Я - концепції".
2. Система психологічного захисту.

1 Сутність "Я - концепції".

"Я - концепція" – це узагальнене уявлення про самого себе, система установок відносно власної особистості, це "теорія самого себе".

В психології виділяють дві форми "Я - концепції":

- реальна;
- ідеальна.

Поняття "реальна" не припускає, що ця концепція реалістична. Головне тут уявлення особистості про себе, про те, "яка я є". Ідеальна концепція (ідеальне "Я") – це уявлення особистості про себе у відповідності з бажаннями ("якою б я хотіла бути").

Реальна та ідеальна "Я - концепція" не тільки можуть не співпадати, а й в більшості випадків обов'язково відрізняються. Розходження між реальною та ідеальною "Я - концепцією" може приводити до різних, як негативних, так і позитивних наслідків. З одного боку, неузгодження між реальним та ідеальним "Я" може стати джерелом серйозних внутрішньоособистісних конфліктів. З другого боку, незбіжність реальної та ідеальної "Я - концепції" є джерелом самовдосконалення особистості та прагнення до розвитку.

Термін "Я - концепція" з'явився в науковій літературі на межі XIX – XX ст. у зв'язку з уявленням про дуальну природу людини як суб'єкта та об'єкта пізнання. Американський психолог У.Джемс у своїй книзі "Принципи психології" (1890) першим запропонував ідею "Я - концепції" і зробив значний внесок у її розробку. Згідно з його поглядами, глобальне "Я" (особистість) містить у собі два елементи – емпіричний об'єкт (Me), що пізнається суб'єктивною оцінюючою свідомістю (I).

"Я" можна розглядати з чотирьох точок зору:

- духовне "Я";
- матеріальне "Я";
- соціальне "Я";
- фізичне "Я".

Ці аспекти створюють для кожної людини унікальний образ або сукупність уявлень про себе як про особистість. Крім того, У.Джемс запропонував формулу для

оцінки особистості самої себе. Формула самооцінки передбачає порівняння досягнутих успіхів з рівнем претензій:

$$\text{Самооцінка} = \frac{\text{успіх}}{\text{претензії}}$$

У цілому "Я - концепція", що існує в рамках гуманістичної психології, має такі основні положення.

1. Поведінка є продуктом сприйняття індивіда, яке за своєю суттю феноменологічне: психологічна реальність індивіда – це не об'єктивна реальність, як така, а лише продукт її суб'єктивного сприйняття у момент поведінки.
2. Центральною, інтегруючою точкою феноменального поля індивіда є "Я - концепція", навколо якої організуються всі образи сприйняття.
3. "Я - концепція" – це водночас і продукт сприйняття, і сукупність уявлень, в яких містяться цінності, запозичені із соціокультурного середовища.
4. З формуванням "Я - концепції" поведінка в цілому починає регулюватися нею.
5. "Я - концепція" відносно погоджена в часі й ситуативних контекстах, у чому полягає її прогностична цінність.
6. Потреба в позитивному ставленні інших людей виникає паралельно з формуванням "Я - концепції". Потреба в позитивному ставленні самого до себе (потреба в позитивній самооцінці) виникає через засвоєння досвіду позитивної оцінки себе іншими людьми.
7. Для зняття розбіжностей між відомостями життєвого досвіду і "Я - концепцією" використовують різні захисні стратегії (механізми).
8. Існує одне головне мотиваційне спонукання людини – потреба в самоактуалізації, у підтримці та підвищенні цінності своєї "Я - концепції". Подальший розвиток "Я - концепції" дозволив виразити її як сукупність установок на самого себе. Установки поділяються на три категорії:
  - реальне "Я" (яким себе вважає індивід на даний момент);
  - соціальне "Я" (як, на думку індивіда, його уявляють інші люди);
  - ідеальне "Я" (яким індивіду хотілося б бути).

Джерелами оцінюючи суджень індивіда про самого себе є:

- а) соціокультурні стандарти і норми соціального оточення;
- б) соціальні реакції інших людей на індивіда (їх суб'єктивна інтерпретація);
- в) індивідуальні критерії і стандарти, засвоєні людиною в житті.

Фактично індивід реалізує два процеси самооцінки:

- порівняння реального "Я" з ідеальним "Я";
- порівняння реального "Я" з соціальним "Я".

Представник школи символічного інтеракціонізму Ч.Кулі (1902) розробив концепцію "дзеркального Я", у якій "Я - концепція" формується на основі зворотного зв'язку з іншими, що дає інформацію про себе в процесі символічної взаємодії між індивідом і його соціальними групами. Г.Мід (1934) у своїй теорії "узагальненого іншого" головною умовою розвитку "Я - концепції" вважав здатність індивіда приймати роль іншого для того, щоб установи іншого по

відношенню до індивіда могли бути ним оцінені та інтеріоризовані. Об'єднання таких оцінюючих уявлень "узагальненого іншого" і є головним джерелом формування "Я - концепції" і внутрішньої регуляції поведінки індивіда.

В яких формах існує наше "Я"? Вчені вважають, що будь-який стан "Я" містить три компоненти – розум, почуття і волю. Розум дає оцінку ситуації, почуття – її емоційне забарвлення, а воля забезпечує підкорення особистості обставинам. Залежно від ситуації більш значущим є той чи інший компонент, і тоді людина мислить, переживає чи діє. Слід пам'ятати, що три компоненти взаємопов'язані не тільки із зовнішнім світом, але й із внутрішнім, тобто в кожній людині формується не одне "Я", а три: "Я - образ", "Я - реальне", "Я - імідж".

"Я - образ" – це те, що ми самі думаємо про себе. Зазвичай людина думає про себе позитивно, а часто – краще, ніж треба. При цьому самооцінка має усвідомлений характер і виступає як самоповага.

"Я - реальне" – це те, що ми є насправді. Воно формується вже не на знаннях, а на оцінці, як правило, неусвідомлювальній і не завжди позитивній. Часто вона складається ще в ранньому дитинстві, це може бути комплекс неповноцінності, як стверджував А.Адлер, який примушує людину страждати через існуючі або надумані недоліки і прагнути до самоствердження у вигляді або безмежної особистої влади (Наполеон, Гітлер) або жертвовного служіння людству (Л.Толстой).

"Я - імідж" – це Я – зовнішнє, тобто те, як людина себе "подає". Цей термін ввели в нашу мову політики. Він означає вміння керувати враженням, яке складається про нас і інших людей.

Складовими "Я - іміджу" є: а) одяг, взуття, зачіска; б) манери триматися; в) запах.

2. Система психологічного захисту.

Кожна людина живе у злагоді сама з собою, доки зовнішня інформація підтримує в неї певне уявлення про себе, про навколишній світ. Як тільки виникають розбіжності, з'являється внутрішня напруженість. Спричинити розбіжності може безліч життєвих ситуацій. Існує два принципових шляхи розв'язання цього конфлікту: змінити "Я - образ", "Я - концепцію", тобто власну модель світу; змінити ставлення до інформації. Перший шлях дуже складний і мало реалістичний, другий передбачає оволодіння людиною системою захисних психологічних механізмів, які нейтралізують дію травмуючої інформації.

Загальна риса всіх видів захисту – їх неусвідомленість. Поняття "психологічний захист" використав З.Фрейд для розв'язання конфлікту між свідомим і несвідомим. За Фрейдом основна функція "захистів" – зниження емоційної напруженості, що стає наслідком тривожного стану за здійснення соціальнозначущих цілей, конфліктують з потягами, що виникли від "Воно". Згодом розуміння цього поняття розширилось.

Найбільш досліджені десять видів захисту, які умовно поділяються на дві групи: а) інформаційну – захист від зовнішньої інформації; б) стабілізаційну – захист внутрішньої інформації. До першої групи віднесені заперечення, придушення, раціоналізація та витіснення. До другої групи – проєкція, ідентифікація, заміщення, сновидіння, сублімація, катарсис.

Інформаційні механізми захисту

Заперечення – це прагнення запобігти новій інформації, що несумісна з уявленнями, яке склалося. Інформація, що бентежить і може спричинити внутрішній конфлікт, не сприймається. Заперечення як вид захисту формується ще в дитячому віці, часто не дозволяє людині адекватно оцінити її оточення і може ускладнювати поведінку. При запереченні інформація не доходить до свідомості. Прикладом до реалізації цього виду захисту є ствердження "Я вірю". Це особливий стан психіки, при якому все, що суперечить предмету віри, не сприймається. Віруюча людина, сама того не усвідомлюючи, всю інформацію дуже ретельно фільтрує і відбирає лише те, що не суперечить її вірі.

Придушення, як і заперечення, передбачає блокування неприємної, небажаної інформації. Але цей процес здійснюється при переході її в пам'ять або при виході з пам'яті у свідомість. Придушена інформація, заборонена для згадування, зберігається в підсвідомому, але ситуативно може бути усвідомлена. Зовнішнім проявом цього способу захисту є висловлювання: "не дуже потрібно було", "є речі важливіші", "сім раз відмірай – один раз відріж", "поспішай повільно" та ін.

Раціоналізація – це захист, пов'язаний з диференціацією і вибірковою використанням інформації з метою виправдання власних дій, бажань, якостей. Головна особливість раціоналізації – прагнення досягти гармонії між бажаним і можливим, не втрачаючи самоповаги. Раціоналізація – це завжди виправдовування своєї поведінки і своїх принципів.

Гармонія між реальною поведінкою та її уявленнями про необхідне може бути досягнута двома шляхами:

- підвищенням цінності вчинку, отриманого результату ("солодкий лимон");
- зниженням цінності вчинку, який не вдалося здійснити, або результату, який не вдалося досягти ("зелений виноград").

Витіснення – універсальний спосіб запобігання внутрішнього конфлікту активним виключенням із свідомості неприйнятного мотиву або неприємної інформації.

Ображене самолюбство, гордість або кривда можуть спричинити декларування неправдивих мотивів своїх вчинків, щоб приховати істинні не тільки від інших, а й від себе. Витіснений мотив, що не знайшов прояву у поведінці, зберігає свої емоційні та вегетативні компоненти, і тому конфлікт зберігається, а викликана ним емоційно-вегетативна напруженість суб'єктивно може сприйматися як стан незрозумілої тривоги. Саме за цих причин витіснені прагнення можуть проявлятися у невротичних і психофізіологічних симптомах.

Цікаво, що швидше за все витіснюється і забувається людиною не те погане, що їй зробили люди, а те погане, що вона завдала собі або іншим. Невдячність пов'язана саме з витісненням, усі різновиди заздрощів і численні компоненти комплексів власної неповноцінності витіснюються з великою силою.

Стабілізаційні механізми захисту

Сублімація – це захист, який здійснює переорієнтацію сексуального або агресивного потенціалу людини, реалізація якого зумовлює перехід конфлікту з

особистими і соціальними нормами у прийнятті і навіть заохочуванні суспільством форми творчої активності. Це найбільш адаптивна з форм захисту, оскільки не тільки знижує почуття тривоги, а й приводить до результату, схвалюваного суспільством. Енергія інстинктів передається неінстинктивним формам поведінки. Однак перетворення сексуальної енергії у творчий потенціал неможливе без особистісних втрат.

Катарсис – це вид психологічного захисту, який зумовлює зміну системи цінностей з метою послаблення впливу травмуючого чинника.

Катарсис може проявитися лише при значному емоційному напруженні, пристрастях, які змінюють звичайні співвідношення цінностей і мотивів. Це може бути страх, любов та ін.

Ще одним прикладом катарсису є співпереживання. Людина, яка здатна проникнутись болями та стражданнями інших, поліпшує і свій психічний стан – власні проблеми порівняно з проблемами оточуючих здаються меншими. Часто катарсис ототожнюють з театром або іншими видами мистецтва, що позитивно впливають на психіку. Особливо різко людина здатна переоцінити цінності в кризових життєвих ситуаціях.

З.Фрейд розглядав катарсис крізь призму любові та віри, формування релігійних культів. І в одному, і в другому випадку в людини докорінно змінюються мотиви й установки: натомість потреби самоствердження формується готовність “бути ніким”.

Проекція – (термін, який запровадив З.Фрейд) це приписування іншим людям того, в чому людина не хоче зізнатися сама собі, та ототожнення оточуючих із собою, своїм внутрішнім світом. Перші прояви проекції спостерігаються в дитинстві, з часом їх кількість у поведінці дорослих зростає. При проекції здійснюється несвідоме відторгнення власних негативних почуттів, бажань, прагнень перенесення відповідальності за те, що здійснюється у власному “Я”, на оточуючих.

Психологічна основа цього захисту – самооцінка. При позитивній самооцінці людина впевнена в собі, їй не потрібно постійно демонструвати свої переваги, самоутверджуватися.

При негативній самооцінці людина переживає внутрішній конфлікт між “Я-реальним” і “Я - образом”, який і породжує механізм проекції. Тобто установку негативного сприйняття оточуючих.

Проекція, в свою чергу, сприяє формуванню різних забобонів. Спостереження показали, що для проекції дуже сприятливі умови створює алкоголь. На початкових фазах сп'яніння межі особистості розмиваються, з'являється можливість власні негативні властивості або вчинки перенести на рахунок інших.

Ідентифікація – це несвідомлене перенесення на себе почуттів і якостей, властивих іншій людині, дуже бажаних, але недоступних.

Механізм ідентифікації формується з дитинства, коли засвоюються норми соціальної поведінки й естетичних цінностей, коли дитина пізнає себе і виконує в іграх цікаві для себе ролі (космонавт, пожежник, донька – мати тощо). Таким чином, ідентифікація – це різновид проекції.

Для ідентифікації потрібна певна міра схожості з конкретною людиною, співпадання її образу з ідеальним уявленням про себе.

Кожний з нас ідентифікує себе не тільки з якимось індивідом, а й з певною групою, родом, класом, психологічним типом. Це полегшує соціалізацію, усвідомлення свого “Я”, є засобом самовиховання. Основою ідентифікації вважають емпатію як відчуття емоційної спільності з почуттями і станом значимої особи.

Слід пам'ятати, що ідентифікація має негативні аспекти. Так, повне ототожнення себе з кимось, надзвичайна увага людини до себе призводить до припинення розвитку власної індивідуальності. Внутрішню гармонію забезпечує врівноваженість різних форм психічного захисту.

Заміщення – психологічний захист, який реалізується перенесенням дій з недосяжного об'єкта на досяжний.

Сутність заміщення – зміна адреси реакції. Зовні це проявляється в кричі, лайці, сльозах, гніві тощо. Відомі такі способи реалізації механізму заміщення:

- заміщення агресивності на іншу людину;
- прагнення до руйнації;
- звернення до нових цінностей;
- часткове досягнення бажаної мети (лайка замість бійки; крик замість аргументів; биття посуду та ін.);
- лайка;
- фантазія;
- “дитячі” форми поведінки.

Сон і сновидіння

На сон людина витрачає приблизно третину кожної доби. Серед багатьох функцій сну спеціалісти виділяють дві головні:

- відключення від зовнішнього середовища для змістовної обробки одержаної за день інформації;
- психологічний захист через сновидіння.

Друга функція є одним з видів заміщення, коли нездійсненні в реальному житті дії переносять у світ сновидінь.

У період сну інформація малими порціями потрапляє із проміжної пам'яті в короткотермінову, яка в цей час відключається від зовнішнього середовища. Кожна порція обробляється послідовно у дві фази.

Перша фаза – логічна обробка інформації, її оцінювання і узагальнення; це фаза “повільного” сну.

Друга фаза – пересилання обробленої інформації до структури довготривалої пам'яті, де вона пов'язується з інформацією, що вже нагромаджена, і зберігається; це фаза “швидкого сну”. За час нічного сну дві фази повторюються періодично 4 – 5 разів. Саме необхідність цих повторень і визначає нормальну тривалість сну (6 – 8 годин) здорової людини.

Аналізуючи характер сновидінь у двох фазах, вчені дійшли висновку, що існують різні механізми обробки інформації, і саме – “швидкий сон” має особливе значення для адаптації до емоційно напруженої ситуації.

З.Фрейд вважав, що сновидіння забезпечують психологічний комфорт людини, зменшують стрес, викликають почуття задоволеності.

Сновидіння виникають як результат конфлікту двох тенденцій – витіснення переживань у підсвідомості і жорсткого контролю свідомості. Несприятлива для свідомості інформація трансформується в образи сновидінь, які частково можуть зняти емоційну напругу.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає зміст “Я - концепції”?
2. В яких формах існує наше “Я”?
3. Для чого призначена система психологічного захисту?

Основні терміни теми

“Я – концепція”, психологічний захист, заперечення, придушення, раціоналізація, витіснення, сублімація, катарсис, проекція, ідентифікація, заміщення.

ТЕМА № 7. МІЖСОБИСТІСНІ СТОСУНКИ, СПІЛКУВАННЯ

Рекомендована література [3, с. 94-140; 4, с. 135-160; 6, с. 145-170; 7, с. 92-135; с. 140-145; 8, с. 120-145; 13; 15]

Лекція 6

Мета лекції: навчити діагностувати міжособистісні стосунки в малій групі, колективі, оцінювати рівні конфліктності особистості, доцільно застосовувати психологічні основи ефективного спілкування

План

1. Соціальні групи: сутність, функції, генеза.
2. Міжособистісні стосунки.
3. Функції спілкування. Спілкування як комунікація.
4. Конфліктні ситуації та шляхи їх розв'язання.

1. Соціальні групи: сутність, функції, генеза.

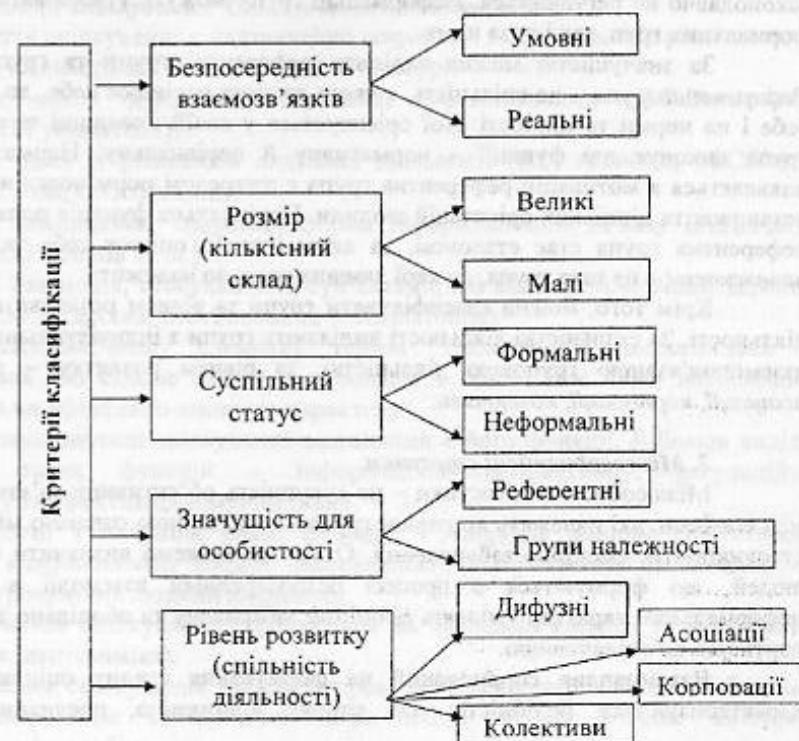
Значущість групи для особистості полягає передусім у тому, що група є певною системою діяльності, її суб'єктом, включеним у систему суспільних відносин. Єдність змісту й форм діяльності породжує спільність психологічних рис групи, передусім “групової свідомості”. Такими рисами можна вважати групові інтереси, потреби, норми, цінності, цілі. Кожний член групи усвідомлює свою належність до групи завдяки привласненню цих характеристик, усвідомленню психологічної спільності з іншими членами цієї соціальної групи. Тому універсальним принципом входження до певної спільноти є формування усвідомлення почуття “ми”, що засвідчує належність до певної групи (хоча іноді цей феномен може бути й неусвідомлений). Саме тут виявляється специфіка соціально-

психологічного аналізу групи, що визначає риси, які роблять групу психологічною спільнотою і дають змогу кожному членові ідентифікувати себе з групою.

Параметри соціально-психологічного аналізу групи

Параметр	Характеристика
Склад групи	Чисельність, характеристика членів групи
Структура групи	Структура комунікацій, структура керівництва та підлеглості, емоційна структура, структура міжособистісних стосунків і т. ін.
Групові процеси	Процеси, що організують діяльність групи. Насамперед процеси групової динаміки, що відображають весь цикл життєдіяльності групи та її етапи: керівництво та лідерство, прийняття групових рішень, вироблення групових норм, формування структури групи
Групові норми та цінності	Певні правила, що встановлені, відпрацьовані та прийняті групою. Норми, що виконують регулятивну функцію і спираються на групові цінності

Одна з найважливіших проблем у соціально-психологічному аналізі груп – їх класифікація.

За безпосередністю взаємозв'язків групи можна поділити на умовні та реальні. *Умовні групи* об'єднуються за певною ознакою (стать, вік, рівень освіти, вид діяльності, національність та ін.) і включають у себе людей, які не пов'язані об'єктивною, реальною взаємодією. Люди, що утворюють цю спільноту, ніколи не зустрічаються і нічого не знають один про одного. *Реальна група* – це обмежена за розмірами спільність людей, яка існує у суспільному просторі й часі та поєднується реальними стосунками взаємодії й спілкування.

Групи бувають великі і малі. *Велика група* – це кількісно обмежена спільність людей, виділена за певними соціальними ознаками (клас, нація, прошарок), або реальна, значна за розмірами та складно організована спільність людей, поєднана спільною діяльністю (певна організація). У великих групах виробляються суспільні та культурні цінності, традиції, громадська думка, соціальні норми. *Мала група* – це відносно невелика кількість безпосередньо контактуючих людей, об'єднана спільними цілями або завданнями.

За суспільним статусом можна виділити формальні (офіційні) та неформальні (неофіційні) групи. *Формальні групи* мають зовні задані соціально значущі цілі діяльності. Для них характерні юридично зафіксований статус, нормативно визначені структура (керівництва та підлеглості), права й обов'язки її членів. *Неформальна група* утворюється завдяки внутрішнім факторам її існування (симпатії, дружбі, спільності інтересів), вона не має юридичного статусу, законодавчо не регулюється. Неформальні групи можуть утворюватися як у межах формальних груп, так і поза ними.

За значущістю можна виділити референтні групи та групи належності. *Референтна група* – це спільність, з якою людина порівнює себе, до якої відносить себе і на норми та цінності якої орієнтується у своїй поведінці та самооцінці. Ця група виконує дві функції – нормативну й порівняльну. Нормативна функція виявляється в мотивації: референтна група є джерелом норм поведінки, соціальних установок та ціннісних орієнтацій людини. Порівняльна функція полягає в тому, що референтна група стає еталоном, за яким індивід оцінює себе та інших. *Група належності* – це така група, до якої людина реально належить.

Крім того, можна класифікувати групи за рівнем розвитку або спільністю діяльності. За спільністю діяльності виділяють групи з індивідуально - груповою та взаємопов'язаною груповою діяльністю, за рівнем розвитку – *дифузні групи, асоціації, корпорації, колективи*.

2. Міжособистісні стосунки.

Міжособистісні стосунки – це сукупність об'єктивних зв'язків та взаємодій між особами, які належать до певної групи. Характерною ознакою міжособистісних стосунків є їх емоційне забарвлення. Отже, ми можемо визначити їх як взаємини людей, що формуються в процесі безпосередньої взаємодії в групі, мають неформальний характер і містять емоційно забарвлену та обопільно значущу оцінку партнерів по спілкуванню.

Взаємовплив спрямований на формування сталих оцінок, вчинків, що характеризуються подібністю. Це сприяє зближенню, поєднанню інтересів і

ціннісних орієнтацій – відбувається процес уподібнення членів однієї групи. Механізмами взаємовпливу є імітація, навіювання, конформність, переконання.

Імітація – неспрямований вплив, що не ставить перед собою спеціальної цілі, але має кінцевий ефект і є найпростішою формою відображення людиною поведінки інших людей. На основі імітації пізніше формуються інші регулятори взаємовпливу – навіювання, конформність, переконання.

Навіювання – найменш усвідомлений процес – ґрунтується на некритичному наслідуванні зразків поведінки іншої людини. навіювання може бути пряме (коли один із партнерів по спілкуванню ставить перед собою таке завдання) і непряме, мимовільне.

Конформність, на відміну від навіювання, є процесом свідомої зміни оцінок, установок, поведінки під впливом групи. Це виражається у свідомій зміні ціннісних орієнтацій, прийнятті групових норм, очікувань та ролі, яку нав'язує група.

Переконання – процес свідомого прийняття оцінок, думок і стереотипів поведінки, що належать групі. У процесі переконання відбувається звертання в основному до раціональних сторін психіки, досвіду, знань, логічного мислення, хоча все це не виключає участі емоцій та почуттів.

Суттєвим моментом взаємовпливу є *стосунки симпатій та антипатій*. Міжособистісні симпатії “нав'язують” більшу згоду, антипатії – незгоду.

3. Функції спілкування. Спілкування як комунікація.

Поняття спілкування є надзвичайно широким і включає в себе різні аспекти. Воно вживається у психологічній літературі:

- як обмін думками, почуттями, переживаннями (Л.С.Виготський, С.Л.Рубінштейн);
- як один із різновидів людської діяльності (Б.Г. Ананьєв, М.С.Коган, І.С.Кон, О.О.Леонтев);
- як специфічна, соціальна форма інформаційного зв'язку (А.Д.Урсун, Л.О.Резніков та ін.);
- як взаємодія, стосунки між суб'єктами, які мають діалогічний характер (Г.М.Андрєєва, В.С.Соковнін, К.К.Платонов).

У психологічному словнику термін “спілкування” визначається як “взаємодія двох або більше людей, яка полягає в обміні між ними інформацією пізнавального чи афективно-оцінного характеру”.

У характеристиці спілкування важливими є його функції. Б.Ломов виділяє три групи таких функцій – інформаційно-комунікативну, регуляційно-комунікативну та афективно-комунікативну.

Виходячи з названих вище функцій, Г.Андрєєва виділяє три сторони спілкування: *комунікативну* (обмін інформацією), *інтерактивну* (взаємодія) та *перцептивну* (розуміння людини людиною).

Всі засоби спілкування поділяються на *вербальні* (мовні) та *невербальні* (жести, міміка, пантоміміка).

Вербальне спілкування завжди супроводжується невербальним. У багатьох випадках невербальне спілкування може нести значно більше змістовне навантаження, ніж вербальне.

4. Конфліктні ситуації та шляхи їх розв'язання.

Структура конфлікту. У структурі конфлікту можна виділити такі основні поняття: учасники конфлікту, умови перебігу конфлікту, образи конфліктної ситуації, можливі дії учасників конфлікту, наслідки конфліктних дій. Учасниками конфлікту можуть бути окремі індивіди, соціальні групи, організації, держави й т.д. З точки зору соціальної психології, що досліджує особистісні, міжособистісні та міжгрупові конфлікти, найтипівішими сторонами конфлікту є окремі аспекти (рис) особистості, самі особистості та соціальні групи. За такої класифікації учасників можливі конфлікти типу: риса особистості – риса особистості, особистість – особистість, особистість – група, група – група. В соціально-психологічному плані учасники конфлікту характеризуються передусім мотивами, цілями, цінностями, установками тощо.

Практичні питання розв'язання конфліктних ситуацій у виробничих організаціях досить детально розглядають В.Бойко та О.Ковальов. Серед шляхів розв'язання таких ситуацій вони виділяють: а) попередження конфлікту; б) управління конфліктом; в) прийняття оптимальних рішень у конфліктних ситуаціях можливе за допомогою розробки тактик, що враховують усі аспекти конфлікту як соціально-психологічного явища. З них вибирається та, яка відповідає певній конкретній ситуації. Виділяють такі тактики:

- розв'язання конфлікту на основі його сутності та змісту;
- розв'язання конфлікту з урахуванням його функцій;
- розв'язання конфлікту з урахуванням емоційно-пізнавального стану учасників полягає в тому, щоб показати негативний вплив емоційного напруження на учасників конфлікту;
- розв'язання конфлікту з урахуванням властивостей його учасників;
- розв'язання конфлікту з урахуванням його можливих наслідків;
- розв'язання конфлікту з урахуванням етики стосунків конфліктуючих сторін.

Типи соціально-психологічних виробничих конфліктів

Тип конфлікту	Горизонтальні конфлікти	Вертикальні конфлікти «знизу»	Вертикальні конфлікти «згори»
1. Перепона досягненню основних цілей спільної трудової діяльності	Дії однієї людини є перепорою для успішної діяльності другої. Організаційний конфлікт	Керівник не забезпечує можливості для успішного досягнення цілі діяльності підлеглим	Підлеглий не забезпечує керівникові можливості для здійснення основної цілі діяльності

2. Перепона досягненню особистих цілей	Дія однієї людини є перепорою для досягнення особистих цілей іншою. Організаційний конфлікт	Керівник не забезпечує підлеглому можливості для досягнення його особистих цілей	Підлеглий створює перепони для досягнення керівником його особистих цілей
3. Суперечність дій особистості соціальним нормам	Конфлікт поведінки й норм у групі	Суперечність між діяльністю керівника, його стилем роботи та очікуваннями підлеглих	Суперечність між діяльністю підлеглого як носія певної соціальної ролі та очікуваннями керівника
4. Особистісні конфлікти	Особистісна несумісність	Лідери та авторитети групи не виправдовують очікувань інших її членів	Члени групи не виправдовують очікувань лідерів та авторитетів

Питання для самоконтролю

1. Які існують психологічні механізми міжособистісних стосунків?
2. Які є види малих соціальних груп?
3. Які основні функції спілкування?
4. Проаналізуйте шляхи вирішення конфліктних ситуацій.

Основні терміни теми

Міжособистісні стосунки, спілкування, комунікація, вербальне спілкування, невербальне спілкування, тактики поведінки у конфліктній ситуації.

ТЕМА № 8. ОСОБИСТІСТЬ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Рекомендована література [4, с. 92-104; 7, с. 127-131]

Мета лекцій: сформувати у студентів розуміння поняття “діяльність”, ознайомити з видами діяльності, довести, що діяльність – свідомо регульований процес, завдяки чому людина досягає свідомо поставленої мети.

План

1. Діяльність.
2. Види діяльності.

1. Діяльність – одна із основних категорій психологічної науки. Діяльність визначається як специфічна форма активного ставлення людини до навколишнього світу, змістом якого є доцільна зміна і перетворення світу на основі освоєння і розвитку культури.

У діяльності людина створює предмети матеріальної та духовної культури, перевіряє свої здібності, зберігає та вдосконалює природу, будує суспільство, створює те, що без її активності не існувало б в природі.

Проблема діяльності органічно пов'язана з проблемою особистості та свідомості. Особистість і формується і проявляється в її діяльності. Діяльність – це процес взаємодії людини зі світом, але процес не пасивний, а активний, свідомо регульований, завдяки чому вона досягає свідомо поставленої мети, яка виникає внаслідок прояву певної потреби.

Людська діяльність – це не “сума” дій, а складне динамічне утворення, має складну організаційну психологічну структуру (за В.А. Козаковим):

- Організаційна група включає такі елементи: суб'єкт, процес, предмет, умови і продукт діяльності;
- Соціально-психологічна група включає елементи: ціль, мотив, спосіб, результат.

Компоненти структури індивідуальної діяльності мають певні взаємозв'язки та взаємовідношення. Діяльність характеризується певною циклічністю і неперервністю взаємопов'язаних елементів. Це характерні особливості взаємозв'язків та відношень, наприклад:

- Співвідношення “ціль - мотив” – від певного розуміння цілі, не підкріпленого бажання її досягти, або і розуміння, і бажання її досягти;
- Інваріантність щодо суб'єктів діяльності, де “продукти діяльності” одних суб'єктів будуть “предметом” діяльності інших, але всіх суб'єктів об'єднують їхні засоби (досвід): знання, навички, вміння та такі елементи, як ціль, мотив, процес, предмет, результат;
- Виділення в структурі діяльності такого компонента, як “психічний результат” дає можливість говорити про “приріст” суб'єкта діяльності, що в свою чергу визначає рівень творчої діяльності; де “приріст” досвіду

великий, там і відповідний рівень “класифікації” творчої діяльності, а де – мінімальний, там діяльність стає тягарем, нудною, рутинною, бо досвід суб'єкта не збагатився ані знаннями, ані навичками, ані вміннями.

Діяльність не можлива без людської активності та доцільності. Людська активність має усвідомлений характер (свідома організація і саморегуляція діяльності та поведінки, що спрямовується на подолання перешкод у досягненні мети). Це приводить до суттєвої ознаки діяльності – її усвідомленого і цілеспрямованого характеру

2. Види діяльності. Діяльність людини є різноманітною, тому потрібно розрізнати:

- Види діяльності, які забезпечують існування та формування людини як особистості; до основних видів діяльності належать:

- *Гра* – це діяльність в умовних ситуаціях, що спрямовується на відтворення в доступній формі праці і навчання, є процесом соціалізації дитини, підготовкою її до майбутнього дорослого життя. Дослідження показують, що у дитини гра є формою реалізації її активності, формою її життєдіяльності. Ігрові дії дітей розвиваються на базі людських форм практичної поведінки, що засвоюються у спілкуванні з дорослими і під керівництвом дорослих.

Паралельно з предметами – знаряддями дитина стикається у своїй практиці з іграшками. Дорослі вчать дітей, як користуватися іграшками. Але само ставлення до іграшки як до зображення “справжньої речі” з'являється у дитини завдяки введенню в ігрову діяльність слова. До середини третього року життя у дитини виникає протиставлення своїх дій чужим, вирізняється “Я”.

Виникають *рольові ігри*. У рольовій грі дитина відтворює спостережені нею суспільні функції дорослих, поведінку дорослих як особистостей. Здебільшого це сюжети на побутові теми (“мама”, “вихователька”, “водій”, “пілот”). Потім виникають сюжети на громадсько-політичні теми (“війна”, “парламент”).

На наступному етапі – *ігор за правилами* – риси поведінки дітей отримують свій подальший розвиток. Дії дітей регулюються правилами, вимогами, заборонами а т.д. На цьому етапі гра за психологічною структурою наближається до праці (метою вже є результат) і до учіння (метою є освоєння правил гри).

Таким чином ігрова діяльність для дітей є процесом соціалізації індивіда, підготовки його до майбутнього дорослого життя, входження у соціальні ролі, оволодіння соціальним досвідом людства.

У житті дорослих ігри виступають знаряддями спілкування, зняття напруження, розрядки. Деякі форми ігрової діяльності набувають характеру ритуалів, начально-тренувальних занять, спортивних змагань. Наприклад, у ділових іграх дорослі відшліфовують певні вміння і навички, скажімо, в технологічному чи організаційному управлінні.

- *Навчання* – це діяльність, спрямована на засвоєння знань, вироблення навичок, вмінь, звичок.

Процес навчання розглядається як спеціальна форма передавання і засвоєння суспільно-історичного досвіду. Це діяльність, яка криє в собі протилежні, але єдині та внутрішньо зв'язані моменти навчання – викладання та учіння.

Викладання та учіння являють два аспекти того самого процесу і нерозривно пов'язані між собою. Це означає, що процес навчання фактично роздвоюється, розпадається на дві діяльності, які є одночасно діючими актами, аспектами чи складовими частинами його.

□ **Викладання** – цілеспрямований вид діяльності, здійснюваний педагогом, організатором педагогічного процесу. Викладання є активним процесом, бо в його здійсненні намагаються не лише передати учневі (студентові) певні знання, а й розвивати у нього прагнення і вміння самостійно, без учителя, набувати нових знань, досвіду.

□ **Учіння** – цілеспрямоване засвоєння знань, умінь, навичок, соціального досвіду з метою наступного використання їх у практичному житті. Учіння є однією зі складових педагогічного процесу, що охоплює діяльність учня (студента) під керівництвом учителя (викладача). Конкретно учіння виступає у формі інтелектуальних дій учня (читання літератури, слухання і засвоєння того, що викладає вчитель, розв'язання різних навчальних завдань тощо), а також у формі фізичних дій (лабораторні роботи, уроки праці, робота в майстернях, на прищільній ділянці, посильна праця під час проходження виробничої практики). Кінцевою метою учіння є місце засвоєння знань, вироблення практичних умінь, доведення навичок до автоматизму їх виконання.

□ **Праця** – цілеспрямована діяльність людини на перетворення і освоєння природних і соціальних сил з метою задоволення потреб, внаслідок якої створюються матеріальні і духовні цінності, формується сама людина. Процес праці складається з трудової діяльності: предмета праці (над чим працюють) і знарядь праці (чим працюють). Під час праці люди вступають у відносини – виробничі і міжособистісні. У праці людина самостверджується, реалізує свій фізичний, духовний, соціальний потенціал. Працю у психології розглядають як репродуктивну, продуктивну та творчу під кутом зору психологічних механізмів і досягнутих матеріальних чи ідеальних результатів

За **репродуктивної праці** не створюється нічого нового, а відтворюється в кількісному вимірі вже відоме.

Продуктивна праця (праця за алгоритмом) як у психологічному плані, так і за результатами діяльності передбачає під час відтворення вже відомого внесення елементів новизни, тобто вищий ступінь мислення та якісний результат.

Творча праця – це створення нового, яке суттєво відрізняється від уже відомого або є таким, якого ще не існувало взагалі. Прикладами творчої праці може бути праця винахідників, художників, педагогів, письменників, архітекторів, раціоналізаторів.

□ **Спілкування** – це діяльність, яка полягає в обміні інформацією між людьми, в результаті якої створюється продукт (психічний). Наприклад, діяльність педагога, лектора актора, екскурсовода та інших. Головна особливість діяльності спілкування – те, що вона наявна у будь-якому основному виді діяльності, бо ані гра, ані навчання, ані праця не можуть реалізовуватись без обміну інформацією.

Головними компонентами засобів суб'єкта діяльності є його вміння, навички, знання щодо сфери діяльності та звички.

Типи діяльності: будують за ознаками суспільних відносин, потреб, предметів.

Значення діяльності для людини надзвичайно важливе: психіка проявляється в діяльності та формується протягом життя. Про спрямованість особистості (її нахили, потреби, інтереси, ідеали, переконання) дізнаються, аналізуючи її діяльність. Про суть особистості, її характер дізнаються з характеру діяльності цієї особистості. Людина може проявити в діяльності пасивність, активність, байдужість, або абсолютну бездіяльність, навіть асоціальну поведінку.

Якщо суспільство зацікавлене в формуванні соціально активної особистості, воно повинно подбати про організацію відповідної діяльності. Масове безробіття в умовах нинішнього соціально-економічного розвитку породжує асоціальні форми діяльності, в тому числі і злочинну діяльність.

Жодний тип діяльності не реалізується в чистому вигляді, бо в кожному є і пізнання, навчання, спілкування, гра. Але кожний вид діяльності має загальну організаційно-психологічну структуру.

У процесі розвитку особистості та ускладнення діяльності в онтогенезі структура її теж змінюється. Самостійна раніше діяльність може перетворюватися в дію та набувати характеру структурного елементу більш складної діяльності. І навпаки, окремі дії можуть перетворюватися у самостійну діяльність. Наприклад, обчислення при розв'язанні різних задач – в діяльність оператора обчислювальних машин.

Різні типи діяльності можуть здійснюватися різними способами. Способи виконання дій, які складають певний вид діяльності, називаються засобами дій. Кожна дія складається із системи рухів, або *операцій*, підпорядкованих певній задачі, яку потрібно виконати в конкретних умовах. Усі дії, які спрямовані на перетворення стану або властивості предметів зовнішнього світу, називаються *предметними*. Всі вони складаються із певних рухів.

Аналіз численних предметних дій показує, що всі вони здебільшого складаються із трьох відносно простих рухів: *взяти (підняти), перемістити, опустити*.

Окрім того, в психології прийнято виокремлювати ще й інші види рухів: мовленнєві, соматичні, виразні, психомоторні. У всіх випадках необхідні координація рухів та погодженість їх одне з одним.

Різноманітні дії людини, які виконуються у внутрішньому плані свідомості, називаються *розумовими діями*. Кожна розумова дія обов'язково включає моторні рухові компоненти.

Розумова діяльність людини розподіляється на:

- *перцептивну*, за допомогою якої формується цілісний образ сприйняття предметів чи явищ;
- *мнемічну*, за допомогою якої здійснюється запам'ятовування, утримання та згадування якогось матеріалу;
- *інтелектуальну*, за допомогою якої здійснюється вирішення інтелектуальних проблем;
- *імажитивну*, за допомогою якої здійснюється творчий процес.

Кожна діяльність включає в себе як внутрішній, так і зовнішній компоненти. За своїм походженням внутрішня (психічна) діяльність похідна від зовнішньої (предметної). Спершу здійснюються предметні дії і лише потім, коли накопичується досвід, людина набуває здатність здійснювати ті ж дії в думці (*інтеріоризація*). Однак потім внутрішні дії (в думці) спрямовуються на перетворення предметної дійсності, підлягають зворотному перетворенню (*екстеріоризація*).

Окремі дії можуть виконуватися на різному рівні свідомості. Спочатку певні дії потребують детальної свідомої регуляції, а потім починають виконуватися за все меншої участі свідомості, що призводить до *формування навичок*.

Уміння — це здатність успішно виконувати дії, які відповідають цілям і умовам діяльності. Уміння завжди спираються на знання. Знання, уміння, навички, набуті людиною, впливають на формування нових навичок та умінь. Знання відображають зв'язок між пізнавальною і практичною діяльністю людини, виявляються у поняттях, судженнях, умовиводах. *Звичка* — це дія, виконання якої стало потребою для людини. Таким чином, головними компонентами засобів суб'єкта є вміння, навички, знання, звички.

Своїми реальними діями особистість виділяє себе із оточуючого світу. Об'єктивні зовнішні зміни взаємовідносин людини з оточенням через її реальні дії, відбиваючись в її свідомості, змінюють і внутрішній стан людини, перебудовують її свідомість, ставлення до інших людей і до самої себе, що відображається в досвіді людини, проявляючись у самовідчутті своїх психічних особливостей.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть яку роль відіграє гра в діяльності людини і чи потрібні дорослим ігри?
2. Назвіть критерії результативної діяльності.
3. Поясніть, який вид чи тип діяльності найбільшою мірою впливає на пізнання людиною світу, її самореалізацію та вдосконалення.
4. Вкажіть, у чому полягає досвід особистості і як він впливає на результативність діяльності?

Основні терміни теми

Діяльність, інтеріоризація, екстеріоризація, гра, навчання, праця, спілкування, продуктивна діяльність, творча діяльність, дія організаційно-психологічна структура діяльності: суб'єкт, ціль, мотив, процес, предмет, результат, продукт, засоби суб'єкта (уміння, навички, знання і звички).

ТЕМА № 9. ОСВІТА В КУЛЬТУРІ ЛЮДСТВА

Рекомендована література [1; 2; 4, с. 132-135; 5, с. 199-205; 7, с. 125-130; 8, с. 342-353]

Мета лекції: сформулювати засади гуманістичного світогляду та гуманістичний підхід до розв'язання проблеми професійного й особистого характеру.

План

1. Освіта як засіб входження людини у світ науки та культури.
2. Освіта як система і процес.

1. Освіта як засіб входження людини у світ науки та культури.

Латинський термін "культура" означає вирощування, вдосконалення будь-чого. Відповідно, і стосовно людини це вирощування, вдосконалення, формування її образу. Беручи до уваги це трактування, культура є передумовою та результатом освіти людини.

Співвідношення освіти та культури можна розглянути в різних аспектах:

- у межах культурологічної парадигми педагогічної системи;
- через формування полікультурної освіти;
- в умовах культурно-історичного типу освітньої системи (ВУЗу, школи);
- як систему культурно-освітніх центрів у межах однієї або різних країн;
- через аналіз навчальних дисциплін культурологічного напрямку;
- шляхів та способів розвитку культури суб'єктів освіти (педагогічної культури та розумової культури учнів);
- опис та прогнозування образу культурної та освітньої людини конкретної історичної епохи; через розкриття специфіки культурно-освітнього середовища людини, яке зростає;
- узагальнення, збереження та відродження культурно-освітніх традицій народу, етносу, нації.

Так як зміст освіти поповнюється з спадщини культури та науки, а також з життя та практики людини, то освіта є *соціокультурним феноменом* і виконує наступні соціокультурні функції:

- Освіта – це один з оптимальних та інтенсивних засобів входження людини у світ науки та культури.
- Освіта є практика соціалізації людини та спадкоємності поколінь.
- Освіта є механізмом формування суспільного і духовного життя людини та цариною масового духовного виробництва.
- Освіта – процес транслювання культурно оформлених зразків людської діяльності.
- Освіта є тим соціальним інститутом, через котрий передаються і втілюються базові культурні цінності та цілі розвитку суспільства.
- Освіта виступає в якості активного прискорювача культурних змін та перетворень у суспільному житті та в окремій особі.

2. Освіта як система і процес.

Освіта як система являє собою мережу установ різного типу та рівня, що розвивається.

Основні елементи освіти як макросистеми, яка має державний статус, – це системи дошкільної, шкільної, середньої, спеціальної, вищої та післявузівської додаткової освіти.

Моделі освіти:

- модель освіти як державно-відомчої організації;
- модель розвивальної освіти (В.В.Давидов, В.В.Рубцов та ін.);
- традиційна модель освіти (Ж.Мажо, Л.Кро, Ж.Капель, Ч.Фінн та ін.);
- раціоналістична модель освіти (П.Блум, Б.Сканер та ін.);
- феноменологічна модель освіти (А.Маслоу, А.Комбс, К.Роджерс та ін.);
- неінституційна модель освіти (П.Гудман, І.Ілліч, Ж.Гудлер, Ф.Клейн, Дж.Холт, Л.Бернар та ін.).

Зміст поняття “освіта” на основі аналізу людської культури (І.Я.Лернер) можна розуміти як сукупність:

- системи знань (про природу, суспільство, техніку, людину), яка розкриває картину світу;
- досвіду здійснення відомих для людини засобів діяльності;
- досвіду творчої діяльності з вирішення нових проблем, яка забезпечує здібності у людини до подальшого розвитку культури, науки та суспільства.

Засоби отримання освіти у світовій та вітчизняній практиці:

- успішне навчання в умовах конкретної освітньої системи у колективі учнів (або студентів) та завершення всього циклу навчання у межах даного учбового закладу успішним складанням випускних іспитів (денна та вечірня форма навчання);
- індивідуальне навчання на дому самостійно або за допомогою педагогів та складання іспитів та інших форм звітності державній екзаменаційній комісії при конкретному учбовому закладі (екстернат);

- дистанційне (від англ. *distance* – відстань) навчання за допомогою навчальних програм на комп’ютері;
- заочна форма навчання за допомогою переписки, окремих консультацій у викладачів навчального закладу, звітних письмових контрольних робіт, узагальнюючих лекцій по курсу, заліків та іспитів.

Форми організації освітнього процесу:

- урок (35 або 45 хвилин) – основна форма навчання у школі;
- лекція (90 або 120 хвилин з перервою або без) – основна форма навчання в вузі;
- семінар – практичне заняття всієї навчальної групи;
- лабораторний практикум – практичне заняття з використанням техніки, спеціальної апаратури, проведенням експерименту, дослідження;
- учбова екскурсія на природу, підприємство, до музею та ін.;
- групові та індивідуальні консультації з викладачем по окремим темам або питанням;
- інші форми організації.

Сучасна освіта розвивається у різних напрямках і характеризується такими властивостями як: гуманізація, гуманітаризація, диференціація, диверсифікація, стандартизація, багатоваріантність, багаторівність, фундаменталізація, інформатизація, індивідуалізація, безперервність.

Гуманізація освіти – це орієнтація освітньої системи та всього освітнього процесу на розвиток та становлення відношень взаємної поваги учнів та педагогів, яка ґрунтується на повазі прав кожної людини; на збереженні їх здоров’я, почуття власної гідності та розвитку особистісного потенціалу. Саме така освіта гарантує учням право вибору індивідуального шляху розвитку.

Гуманітаризація – це орієнтація на освоєння змісту освіти незалежно від її рівня та типу, який дозволяє вирішувати головні соціальні проблеми на благо людини; вільно спілкуватися з людьми різних національностей та народів; будь-яких професій та спеціальностей; добре знати рідну мову, історію та культуру; вільно володіти іноземними мовами; бути економічно та юридично грамотною людиною.

Диференціація – це орієнтація освітніх закладів на досягнення учнів або студентів, коли враховуються задовільнення та розвиток інтересів, нахилів та задатків всіх учасників освітнього процесу.

Диверсифікація – це різноманіття учбових закладів, освітніх програм та органів управління.

Стандартизація – це орієнтація освітньої системи на реалізацію перш за все державного стандарту – набору обов’язкових навчальних дисциплін у чітко визначеному об’ємі годин.

Багатоваріантність означає створення в освітній системі умов вибору та надання кожному суб’єкту шансу до успіху, стимулювання учнів та студентів до самостійного вибору та прийняття відповідального рішення, забезпечення розвитку альтернативного та самостійного мислення.

Так як зміст освіти поповнюється з спадщини культури та науки, а також з життя та практики людини, то освіта є *соціокультурним феноменом* і виконує наступні соціокультурні функції:

- Освіта – це один з оптимальних та інтенсивних засобів входження людини у світ науки та культури.
- Освіта є практика соціалізації людини та спадкоємності поколінь.
- Освіта є механізмом формування суспільного і духовного життя людини та цариною масового духовного виробництва.
- Освіта – процес транслявання культурно оформлених зразків людської діяльності.
- Освіта є тим соціальним інститутом, через котрий передаються і втілюються базові культурні цінності та цілі розвитку суспільства.
- Освіта виступає в якості активного прискорювача культурних змін та перетворень у суспільному житті та в окремій особі.

2. Освіта як система і процес.

Освіта як система являє собою мережу установ різного типу та рівня, що розвивається.

Основні елементи освіти як макросистеми, яка має державний статус, - це системи дошкільної, шкільної, середньої, спеціальної, вищої та післявузівської додаткової освіти.

Моделі освіти:

- модель освіти як державно-відомчої організації;
- модель розвивальної освіти (В.В.Давидов, В.В.Рубцов та ін.);
- традиційна модель освіти (Ж.Мажо, Л.Кро, Ж.Капель, Ч.Фіни та ін.);
- раціоналістична модель освіти (П.Блум, Б.Сканер та ін.);
- феноменологічна модель освіти (А.Маслоу, А.Комбс, К.Роджерс та ін.);
- неінституційна модель освіти (П.Гудман, І.Лліч, Ж.Гудлер, Ф.Клейн, Дж.Холт, Л.Бернар та ін.).

Зміст поняття "освіта" на основі аналізу людської культури (І.Я.Лернер) можна розуміти як сукупність:

- системи знань (про природу, суспільство, техніку, людину), яка розкриває картину світу;
- досвіду здійснення відомих для людини засобів діяльності;
- досвіду творчої діяльності з вирішення нових проблем, яка забезпечує здібності у людини до подальшого розвитку культури, науки та суспільства.

Засоби отримання освіти у світовій та вітчизняній практиці:

- успішне навчання в умовах конкретної освітньої системи у колективі учнів (або студентів) та завершення всього циклу навчання у межах даного учбового закладу успішним складанням випускних іспитів (денна та вечірня форма навчання);
- індивідуальне навчання на дому самостійно або за допомогою педагогів та складання іспитів та інших форм звітності державній екзаменаційній комісії при конкретному учбовому закладі (екстернат);

- дистанційне (від англ. distance - відстань) навчання за допомогою навчальних програм на комп'ютері;
- заочна форма навчання за допомогою переписки, окремих консультацій у викладачів навчального закладу, звітних письмових контрольних робіт, узагальнюючих лекцій по курсу, заліків та іспитів.

Форми організації освітнього процесу:

- урок (35 або 45 хвилин) – основна форма навчання у школі;
- лекція (90 або 120 хвилин з перервою або без) – основна форма навчання в вузі;
- семінар – практичне заняття всієї навчальної групи;
- лабораторний практикум – практичне заняття з використанням техніки, спеціальної апаратури, проведенням експерименту, дослідження;
- учбова екскурсія на природу, підприємство, до музею та ін.;
- групові та індивідуальні консультації з викладачем по окремим темам або питаннями;
- інші форми організації.

Сучасна освіта розвивається у різних напрямках і характеризується такими властивостями як: гуманізація, гуманітаризація, диференціація, диверсифікація, стандартизація, багатоваріантність, багаторівність, фундаменталізація, інформатизація, індивідуалізація, безперервність.

Гуманізація освіти – це орієнтація освітньої системи та всього освітнього процесу на розвиток та становлення відношень взаємної поваги учнів та педагогів, яка ґрунтується на повазі прав кожної людини; на збереженні їх здоров'я, почуття власної гідності та розвитку особистісного потенціалу. Саме така освіта гарантує учням право вибору індивідуального шляху розвитку.

Гуманітаризація – це орієнтація на освоєння змісту освіти незалежно від її рівня та типу, який дозволяє вирішувати головні соціальні проблеми на благо людини; вільно спілкуватися з людьми різних національностей та народів; будь-яких професій та спеціальностей; добре знати рідну мову, історію та культуру; вільно володіти іноземними мовами; бути економічно та юридично грамотною людиною.

Диференціація – це орієнтація освітніх закладів на досягнення учнів або студентів, коли враховуються задовільнення та розвиток інтересів, нахилів та задатків всіх учасників освітнього процесу.

Диверсифікація – це різноманіття учбових закладів, освітніх програм та органів управління.

Стандартизація – це орієнтація освітньої системи на реалізацію перш за все державного стандарту – набору обов'язкових навчальних дисциплін у чітко визначеному об'ємі годин.

Багатоваріантність означає створення в освітній системі умов вибору та надання кожному суб'єкту шансу до успіху, стимулювання учнів та студентів до самостійного вибору та прийняття відповідального рішення, забезпечення розвитку альтернативного та самостійного мислення.

Таким чином, предмет педагогіки є закономірності, принципи організації процесу виховання, навчання, освіти, що передбачає визначення цілей, змісту, методів, форм, засобів залучення індивіда до оволодіння соціальним досвідом людства, його культурними цінностями, створення для цього оптимальних умов у різних видах діяльності та спілкування особистості з метою забезпечення її позитивних змін, формування і розвитку, а також аналізу результативності процесу і його корегування за необхідності.

Фактори формування особистості людини

Педагогіка має справу з конкретними людьми, особистостями. Від того, наскільки вона їх пізнала і враховує їх різноманітні особливості, залежить ефективність педагогічного впливу.

Вчені вже давно прийшли до думки про те, що визначальними факторами розвитку особистості є: спадковість, середовище, виховання і активність особистості. Але розглядати ці фактори необхідно в їх діалектичній єдності, взаємодії, взаємовпливу.

Спадковість передбачає відтворення в нащадків біологічної схожості з батьками – морфологічної, фізіологічної: форми тіла, зріст, колір очей, волосся тощо. Успадковуватися можуть також і деякі особливості нервової системи, хвороби, певні здібності, патологічні явища.

Інтелектуальні здібності фатально не закладені в природі людини. Вони розвиваються разом із формуванням людини в цілому.

Не закладені в генах і моральні якості людини. У цьому переконує досвід А.С. Макаренка, який довів, що навіть найбільш педагогічно занедбані підлітки – звичайні діти, "здатні жити, працювати, здатні бути щасливими і здатні бути творцями".

Середовище – це оточення особистості, яке можна звести до трьох груп: *макросередовище* (суспільство, держава, планета і навіть космос), *мезосередовище* (етнокультурні умови, тип поселення, де живе і розвивається людина), *мікросередовище* (сім'я, дитячий садочок, школа, позашкільні виховні заклади, групи ровесників, засоби масової інформації).

Виховання як фактор формування особистості, на відміну від попередніх тлумачень цього терміна, розглядається як управління цим процесом. Виховання дозволяє педагогічно цілеспрямовано організовувати різноманітні види діяльності і спілкування людини, що забезпечує всебічний розвиток особистості, створює умови для стимулювання активності особистості.

Активність як риса особистості, якісна її характеристика, знаходиться в тісному зв'язку із зовнішнім впливом (середовищем, вихованням), але в процесі життєвої практики у індивіда формується внутрішня позиція.

1. Становлення педагогіки як науки. Витоки та розвиток педагогіки в Україні.

Процес виховання і навчання дітей такий же давній, як і саме людство. У глибоку давнину виховання йшло простим шляхом: дитина рано включалася в трудову діяльність разом із дорослими, у ході якої засвоювала необхідні знання, вміння, навички, норми поведінки.

З появою писемності досвід виховання вже фіксується, формуються окремі педагогічні правила. Так, єгипетські папіруси містять "повчання", що стосуються дітей: "Вчення є основою життя, навчання дає добробут...", "Нехай твоя рука пише і уста читають, і проси ради у тих, хто знає більше за тебе...".

Таким чином, педагогіка пройшла довгий шлях розвитку. Її **перший етап** – донауковий. Педагогічні знання цього етапу систематизовані на основі набутого емпіричного досвіду виховання й освіти в формі народної мудрості. Система цих знань відноситься до народної педагогіки у вигляді висновків, порад, рекомендацій, викладених в усній народній творчості (прислів'я, приказки, казки тощо).

Другий етап – виникнення теоретичних концепцій виховання й освіти спочатку в рамках філософії. Потім, з XVII ст., педагогіка розвивається як самостійна наука. У XVII ст. з'явилися твори, які відокремили філософію від педагогіки. Фундатором самостійної наукової педагогіки вважають чеського педагога Яна Амоса Коменського (1592-1670).

Третій етап – розвиток педагогічної науки як системи. В XVIII ст. особливу значущість набула плеяда французьких просвітителів – Франсуа Вольтер (1694-1778), Дені Дідро (1713-1784), Жан-Жак Руссо (1712-1778). Кожен з них, і особливо Руссо, зробили неоціненний внесок у педагогічну науку, збагативши її новими ідеями.

Видатний швейцарський педагог Йоган Генріх Песталоцці (1746-1827) увійшов в історію як засновник теорії і практики початкового навчання і трудового виховання бідних дітей; Фрідріх Фребель (1782-1852) – як засновник у Німеччині теорії і практики дошкільного виховання; Адольф Фрідріх Дістервег (1790-1866) – як німецький педагог-демократ, що зробив значний внесок у розвиток прогресивної,

культуровідповідної системи освіти, в якій головне місце відводили загальному навчанню всіх дітей.

В історії України відбувалися ті самі процеси народження педагогіки в надрах філософської думки. Історія східного слов'янства пройшла період становлення і розквіту великої і могутньої держави – Київської Русі. Вона зросла в X-XI ст. внаслідок приєднання все нових і нових земель, будівництва міст (у XII ст. під владою київського князя перебувало близько 120 міст), у яких розвивалися торгівля, ремісничі цехи, функціонували школи і церкви.

Великий внесок у розвиток культури Русі зробили в X ст. болгарські ченці Кирило і Мефодій, запровадивши кирилицю – старослов'янську абетку, що сприяло написанню від руки книг у маєтках князів або в монастирях. Лаври і монастирі стали центрами навчання юні. З часів Київської Русі відомою є школа в монастирі Києво-Печерської лаври. Збереглися до нашого часу і деякі настановчі твори щодо виховання: збірник законів "Руська правда" Ярослава Мудрого і "Правда" Ярославичів (його синів), "Повчання" Володимира Мономаха, "Житіє Євдокії Полоцької", "Повчання дітям" ченця Ксенофонта, низка уривків з часописів та листів, де подаються описи народних традицій виховання дітей у сім'ях, ставлення батьків до своїх нащадків, моральні сентенції поведінки людини в товаристві.

У процесі культурно-освітнього зростання української нації велику роль відіграли братські школи XVI-XVII ст. в Луцьку, Львові, згодом у Києві. Центром розвитку системи освіти того часу стала Києво-Могилянська академія, яка була відкрита в 1632 р. на Подолі (в тому ж будинку, де вона міститься й зараз). Визначну роль у її створенні та розбудові відіграв Петро Могила (1596-1674) – лаврський ігумен, згодом митрополит, видатний просвітитель. Разом із своїми однодумцями він зумів створити в колегії творчу інтелектуальну атмосферу, вивести її в число першорядних навчальних закладів Європи.

У XVIII ст. академія стала одним з навчально-наукових центрів східного слов'янства. Тут навчалися українці, росіяни, білоруси, серби, хорвати, поляки. Вони несли на свої землі знання, організовували школи при монастирях, писали книги. Історики вважають цей період вершиною розквіту академії. Її діяльність пов'язана з діяльністю видатного сина українського народу, культурного і релігійного діяча Феофана Прокоповича та деяких інших прогресивних діячів.

У 1805-1819 рр. академія поступово почала втрачати свою провідну роль у зв'язку з реформою освіти. 1819 р. її було реорганізовано у Київську духовну академію, її вплив на освіту в українських землях зменшився.

У 1992 році вже в незалежній Україні знову було відкрито університет "Києво-Могилянська академія", який увібрав у себе традиції минулого і сучасні досягнення світової цивілізації.

Поряд з навчально-освітніми закладами, які становили гордість нації, народ України створював свою педагогіку. Сучасні дослідники вважають вершиною народної педагогіки козацьку педагогіку. Як зазначається в концепції української козацької педагогіки, "ідейно-моральний і емоційно-естетичний потенціал козацької виховної мудрості втілюють у собі національну психологію, характер, правосвідомість, мораль та інші компоненти національної свідомості, духовності народу".

Провідні ідеї козацького руху (свобода і незалежність України, непорушність прав людини й народу, суверенність особи, народовладдя) були основою, підвалинами виховання дітей змалку. У малечий період, а далі – на родинно-шкільному ступені мали провідне значення культ Батька і Матері, Бабусі і Дідуса, Роду і Народу. На вищому ж ступені чимало козацьких лідерів, особливо гетьманів і кошових, закінчували Києво-Могилянську академію.

Народна педагогіка України в силу історичних причин тісно пов'язана з прогресивними течіями в російському і українському соціальному житті XIX – початку XX ст. Видатний російський педагог К.Д. Ушинський (1824-1870) обстоював принцип народності навчання і виховання дітей. Його соратники і учні, в тому числі один з теоретиків і практиків початкової освіти М.О. Корф (1834-1888), втілювали в життя багато ідей народної педагогіки. Велике значення мала стаття "Питання життя", написана видатним хірургом М.І. Пироговим, який тоді перебував на посаді попечителя Київського учбового округу.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні, мабуть, не було діяча культури і мистецтва, літератури і науки, який би стояв осторонь питань освіти і виховання Т.Г. Шевченко (1814-1861) підготував і видав "Букварь южнорусский" (1861). П.А. Грабовський (1864-1902) присвятив ряд статей проблемам народної освіти. Леся Українка (1871-1913) також обстоювала необхідність народної освіти, змальовувала жалюгідну дійсність сільських шкіл і їх учителів, розповідала про тяжке життя жінки-трудівниці, матері. Закарпатський педагог О.В. Духнович (1803-1865) зробив вагомий внесок у теорію і практику початкової освіти: написав буквар, методичні книжки для вчителів, зокрема перший в Україні підручник з педагогіки. Відомий український педагог Х.Д. Алчевська (1841-1920) працювала над питаннями навчання дорослих, здебільшого жінок-трудівниць, у вечірніх та недільних школах Слобожанщини, займалася просвітительською, культурною діяльністю. Її посібник "Що читати народові?" і "Книга для дорослих" мали великий успіх і принесли авторці широке визнання. Багато писав про тяжку дитячу долю В.Г. Короленко (1853-1921), він створив "Лігу врятування дітей", був борцем за народні школи на Полтавщині.

Крах царизму в Росії і в Україні у березні 1917 року зумовив виникнення Української Народної Республіки на чолі з Центральною Радою. Проіснувавши до кінця квітня 1918 року, Центральна Рада здійснила ряд заходів щодо розширення мережі шкіл, їх українізації. Та в 1919 році внаслідок громадянської війни "всіх проти всіх" багато шкіл було зруйновано. В умовах поширення бездоглядності і масового сирітства важливої ролі в Україні набули дитячі будинки і колонії. Досвід однієї з таких колоній висвітлено в "Педагогічній поемі" А.С. Макаренка.

Крім А.С. Макаренка в 20-х рр. XX ст. в Україні працювали інші діячі освіти, письменники. Відомим українським педагогом і діячем народної школи був Т.Г. Лубенець (1855-1936), автор ряду посібників для початкової школи – букварів і читанок, методичних матеріалів для студентів педучилищ. Український письменник і вчитель С.В. Васильченко (Панасенко) написав кілька книжок і оповідань на шкільні теми. Провідні викладачі вузів сприяли розвитку народної освіти на вищих її шаблях.

У 1919-1939 рр. розгорнулася боротьба за ліквідацію неписьменності серед дорослого населення, було запроваджено загальну початкову освіту, здійснено перехід до загальної семирічної освіти в місті й на селі, поступово розширилася мережа середніх (десятирічних) шкіл у містах і районних центрах, які в першій половині 30-х рр. XX ст. були зорієнтовані на підготовку учнів до подальшого навчання у вищих навчальних закладах.

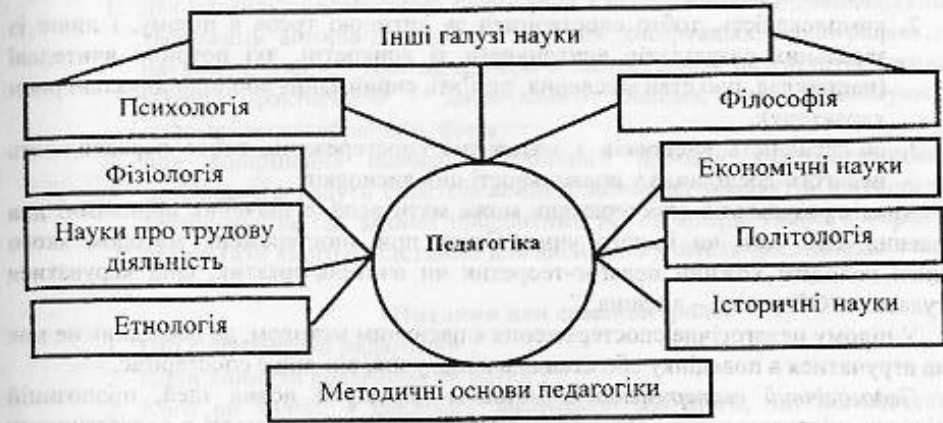
Розвиток освіти в Україні в 40-х рр. XX ст. був загальмований, наслідками німецько-фашистської окупації. Після війни повільно відновлювалася мережа зруйнованих шкіл. Лише в 1958 р. почав здійснюватися перехід до загальної восьмирічної освіти. Для дітей, сім'ї яких не були забезпечені засобами до існування, в 1958-1960 р. було відкрито школи-інтернати, а в 1959 р. створено групи подовженого дня.

У 1966-1976 рр. школи України перейшли до загальної середньої освіти. Розбудова незалежної Української держави включає в себе й перспективні питання розвитку освіти на початку XXI ст., для чого Міністерством освіти України спільно з науковцями і кращими педагогами-практиками розроблено Національну доктрину розвитку освіти України в XXI ст. Діє також Закон "Про освіту", який увібрав у себе досягнення світових систем освіти.

3. Структура і галузі педагогіки.

4. Зв'язок педагогіки з іншими науками.

5. Методи науково-педагогічного дослідження.

Методи дослідження – це способи вивчення різних сторін педагогічного процесу.

Педагогіка, як і будь-яка інша наука, має свої *методи дослідження* фактів і явищ. Педагогічні дослідження переплітаються з психологічними і соціологічними. Основними методами науково-педагогічних досліджень є такі:

- Педагогічне спостереження.* Воно має відповідати таким вимогам:
1. природність, тобто об'єкт дослідження не повинен знати, що за ним спостерігають, адже тоді порушиться природність його поведінки.

Спостереження проводяться найчастіше під час навчального процесу або виховних заходів;

2. комплексність, тобто спостерігати за дитиною треба в цілому, і лише із загальних результатів вичленувати ті конкретні, які потрібні вчителю (наприклад, про стан мислення, пам'яті, сприймання або індивідуальні риси характеру);
3. об'єктивність висновків з матеріалів спостережень, тобто переконаність педагога-дослідника у правильності цих висновків.

Аналіз результатів спостережень може мати велике значення принаймні для вирішення долі того чи іншого учня. Отже, при спостереженні, методом якого повинен володіти кожний педагог-теоретик чи вчитель-практик, слід керуватися постулатом: "Обережно – людина!"

У цілому педагогічне спостереження є пасивним методом, де дослідник не має права втручатися в поведінку або стан навчання учня, він лише спостерігає.

Педагогічний експеримент є методом перевірки нових ідей, пропозицій дослідника, підтвердженням або поширенням засобів ефективності в педагогічному процесі. Тому, на відміну від пасивного спостереження, експеримент є активним методом: його можна повторювати стільки разів, скільки потрібно для одержання результату (позитивного чи негативного). Як правило, експеримент є коректним при дотриманні двох умов:

1. поділу об'єктів експерименту, тобто учнів, на дві приблизно рівні групи: експериментальну, де впроваджується нова ідея, методика, пропозиція, і контрольну, де все залишається без змін;
2. створення плану (програми) експерименту та систематичного обліку його результатів (паралельно в контрольній та експериментальній групах). Саме в обчисленні різниці "на користь" експериментальної групи і полягає остаточний результат експерименту.

Педагогічний тест, тобто випробування учня на певний рівень знань, умінь або загальну інтелектуальну розвиненість. Тестування може бути проведене за допомогою карток, малюнків, задач-шарад, ребусів, кросвордів, запитань; тестами навіть є екзаменаційні білети. Облік відсотків розв'язання тестів відповідає його результату.

Соціологічні і педагогічні анкети для учнів, їхніх батьків або педагогів, що сприяють виявленню тих чи інших процесів, фактів, установленню закономірностей навчання або виховання. Анкети, як і інтерв'ю (усне опитування) та бесіди вважаються допоміжними методами щодо спостережень, експериментів, тестів, адже вони доповнюють і уточнюють окремі дані, які не були виявлені під час використання основних методів.

Вивчення продуктів діяльності учнів – їхніх зошитів, написаних на задані теми творів, малюнків, креслень, творчих завдань тощо. Це об'єктивно сприяє виявленню здібностей учнів, стану їх успішності, вмінь активно орієнтуватись у навчанні, що, в свою чергу, допомагає педагогам підвищувати ефективність навчально-виховного процесу.

Наслідки застосування всіх методів мають таке значення:

1. для розвитку педагогічної теорії вони є необхідними як доказ правильності тверджень авторів-дослідників у їхніх дисертаціях, монографіях, інших наукових працях. Для остаточного застосування результатів вживаються методи факторного і дисперсного аналізів, які оброблюються за допомогою алгебраїчних формул;
2. для поліпшення навчально-виховного процесу вчителі-практики, які здебільшого ведуть спостереження і вивчення продуктів діяльності учня, застосовують так званий процентний метод арифметичного обрахування, результати якого є підставою для висновків учителя-дослідника.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом педагогіки?
2. Коли виникла педагогіка як наука?
3. Кого ви знаєте з видатних мислителів минулого, чий погляд сприяв розвитку педагогічного процесу?
4. З якими суспільними і природничими науками тісно пов'язана педагогіка? Назвіть методи науково-педагогічного дослідження?

Основні терміни теми

Педагогіка, спадковість, середовище, виховання, активність особистості, методи науково-педагогічного дослідження.

ТЕМА № 11. НАВЧАННЯ – ГОЛОВНИЙ ШЛЯХ ДО ОСВІТИ

Рекомендована література [1; 2; 3 с. 252-270; с. 237-243; 4, с. 137-148; 7, с. 148-170; 8, с. 330-352]

Лекція 8

Мета лекції: сформулювати у студентів розуміння понять "методологічні основи процесу навчання", "сутність та структура процесу навчання", "принципи та закономірності процесу навчання"; ознайомити студентів з різними підходами до процесу навчання і підготувати їх до свідомого, оптимального вибору необхідних засобів і методів навчання з урахуванням конкретних умов.

План

1. Навчання як специфічний вид людської діяльності, його структура.
2. Принципи навчання.
3. Форми організації навчання та їх розвиток в дидактиці.

1. Навчання як специфічний вид людської діяльності, його структура.

Найважливішою задачею є оволодіння системою знань, умінь та навичок. Ця задача вирішується у процесі навчання. У зв'язку з цим перед педагогікою постає питання, що являє собою процес навчання, і питання, як його організувати. Теоретична розробка цих питань зумовила виникнення та розвиток у педагогіці особливої наукової дисципліни, яка одержала назву *дидактики*.

Дидактика – це наукова дисципліна, яка займається дослідженням теоретичних основ навчання. Фундаментальну наукову розробку дидактики вперше здійснив Я.А.Коменський. У 1657р. він опублікував свою відому працю “Велика дидактика”, у якій довів, що дидактика – це “узагальнююче мистецтво всіх навчати всього”. Ця праця увійшла в історію педагогіки і до цього часу зберігає наукове значення.

Великий внесок в розвиток дидактики зробили такі відомі педагоги, як: В.І.Водовозов, П.Ф.Каптерев, Б.Т.Ліхачов, А.С. Макаренко, В.П. Острогорський, І.Г.Песталоцці, В.О.Сухомлинський, К.Д.Ушинський, І.Ф. Харламов та ін.

По-перше, вона визначає педагогічні основи змісту освіти.

По-друге, досліджує суть, закономірності й принципи навчання, а також шляхи підвищення його впливу на школярів чи студентів.

По-третє, вивчає закономірності навчально-пізнавальної діяльності і шляхи її активізації.

По-четверте, розробляє систему загально-педагогічних методів навчання й умови найбільш ефективного їх використання.

По-п'яте, розробляє і вдосконалює організаційні форми навчального процесу в освітньо-виховних закладах.

На сучасному етапі у зв'язку з реформою освітньої галузі роль і значення дидактики зростає. Вона повинна допомагати педагогам удосконалювати процес навчання і виховання, розвивати нові форми і методи роботи, стимулювати творчий підхід.

Розглянемо більш детально зміст процесу навчання, його задачі і структуру.

Сутність процесу навчання

Навчання – це, *перш за все*, двосторонній процес активної взаємодії викладача і учня, зорієнтований на формування світогляду, розвиток здібностей, оволодіння знаннями, вміннями і навичками.

Оскільки “знання”, “вміння”, “навички”, “здібності” – це ключові слова в педагогіці, визначимо їх зміст.

Знання – це розуміння, зберігання в пам'яті та вміння відтворювати основні факти і теоретичні узагальнення, що витікають з них (поняття, правила, закони, висновки та ін.).

Уміння – володіння засобами застосування наявних знань на практиці.

Навички – складова частина вмінь, дії, доведені до високого ступеня досконалості.

Здібності – психічні властивості особистості, які, з одного боку, є результатом її активної навчально-пізнавальної діяльності, а з іншого – зумовлюють високий ступінь успішності цієї діяльності.

Іноді здібності ототожнюються із задатками, що не є правильним. *Задатки* – це природні передумови здібностей. Тобто задатки можна розвинути в здібності, а можна і втратити.

2. Принципи навчання.

Принципи дидактики обґрунтовуються вченими вже протягом кількох століть. Їх засновником вважається чеський мислитель – гуманіст, педагог і письменник Я.А.Коменський. Далі вони розвивались і збагачувались у працях відомих зарубіжних і вітчизняних педагогів. Цей процес продовжується і дотепер.

Принципи навчання:

- принцип виховуючого навчання;
- принцип зв'язку навчання з життям;
- принцип науковості освіти;
- принцип трудності і доступності навчання;
- принцип систематичності і системності навчання;
- принцип формування позитивної мотивації навчально - пізнавальної діяльності;
- активності і самостійності;
- принцип індивідуального підходу до учнів у навчанні;
- принцип наочності навчання;
- принцип оптимізації навчального процесу.

3. Форми організації навчання та їх розвиток в дидактиці.

Реалізація навчального процесу вимагає знань і вмілого використання різних форм його організації.

Що таке “форма організації навчання?” У дидактиці до цього часу немає єдиного і чіткого тлумачення цього терміну, його часто ототожнюють з “методом”. Нам здається найбільш виваженим такий підхід.

Метод характеризує змістовно – процесуальний або внутрішній бік навчального процесу.

Форма – це зовнішній бік навчального процесу, пов'язаний з кількісним та якісним складом учнів (студентів), часом та місцем навчання, а також з порядком його здійснення.

З античних часів найбільш уживаною була індивідуальна, а потім – індивідуально-групова форма навчання.

Розвиток виробництва і підвищення ролі освіти в суспільстві викликали необхідність масового навчання дітей. Поступово з'явилися умови для класно-урочної системи навчання. Остання є специфічною формою організації навчальної роботи, яка передбачає розподіл учнів одного віку на класи, проведення поурочних занять за розкладом за однією і тією ж програмою.

Наукове обґрунтування класно-урочної системи навчання було здійснено в працях Я.Коменського і К.Ушинського. Сьогодні ця форма навчання є найбільш поширеною в школах світу.

У 1798 р. виникла белл-ланкастерська система взаємного навчання. Зміст її полягав у тім, що старші учні спочатку під керівництвом учителя вивчали матеріал, а потім, одержавши необхідні інструкції, навчали своїх молодших товаришів.

У кінці XIX ст. з'явилися форми так званого "вибіркового навчання" – батавська система в США і мангеймська в Європі.

Зміст батавської системи навчання полягав у розподілі часу вчителя на дві частини: перша призначалась для колективної роботи з класом, друга – для індивідуальної.

Зміст мангеймської системи полягав у розподілі учнів залежно від здібностей на слабких, середніх і сильних. Розподіл здійснювався на основі спостережень та іспитів.

У 1905 р. виникла система індивідуального навчання, вперше застосована в американському місті Далтоні (штат Массачусетс) вчителькою Оленою Паркхерст. Вона одержала назву далтон-плану або лабораторної системи чи системи майстерень. У ній передбачалося замість традиційних класів створити предметні майстерні, де б кожний учень займався індивідуально, одержуючи завдання від учителя (який знаходиться поруч) і користуючись його допомогою. Розкладу занять при такій системі не існувало, колективна робота виконувалась один час на день. Далтон-план породжував у учнів поспіх, принижував роль учителя і не забезпечував одержання міцних знань. Тому ця система не закріпилася в жодній країні.

У першій чверті XX ст. на хвилі прагматизму в США з'явилась проєктна система навчання, яка одержала ще назву "метод проєктів". Зміст її полягав у тому, що за основу навчання бралася практична організація діяльності учнів. Тобто весь процес навчання був зведений до формування примітивних трудових навичок, а систематичне і глибоке оволодіння знаннями ігнорувалося.

Зроблений огляд дозволяє стверджувати, що найбільш розповсюдженою і ефективною формою є класно-урочна форма. Але це не означає, що можна припинити пошук більш вданих і сучасних форм. Він залишається однією з провідних задач дидактики.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте суть процесу навчання.
2. Які існують основні проблеми дидактики?
3. Основні принципи дидактики.
4. Які існують форми організації навчання?

Основні терміни теми

Дидактика, навчання, знання, уміння, принципи навчання, форми організації навчання.

ТЕМА № 12. ВИХОВАННЯ – ПІДГОТОВКА ДО ДОРΟΣЛОГО ЖИТТЯ

Рекомендована література [1; 2; 4, с.148-155; 5, с. 19-68; 7, с. 171-187; 8, с. 360-372; 14]

Лекція 9

Мета лекції: сформувати у студентів поняття про виховання, самовиховання, сутність процесу виховання, закономірності та принципи процесу виховання, ознайомити їх з різними підходами до розуміння сутності як педагогічного процесу; дати уявлення про класифікацію методів виховання, встановити характер взаємозв'язку між ними; сформувати в них уміння користуватися цими методами у своїй практичній діяльності, проєктувати програму професійної самовиховної діяльності; моделювати засоби самоосвітньої роботи у професійному зрості.

План

1. Людина як предмет виховання.
2. Принципи виховання.
3. Моделі та стилі виховання.
4. Методи виховання.

1. Людина як предмет виховання.

Виховання – це складне і часто суперечливе суспільне явище, пов'язане, по-перше, з входженням підрастаючого покоління у суспільне життя, у побут, практичну діяльність, а по-друге, - з формуванням особистості – творчої і духовно розвинутої.

Основні риси виховання

- воно виникло з потреби пристосування підрастаючих поколінь до умов суспільного життя, заміни ними поколінь попередніх;
- виховання – категорія вічна; воно з'явилося разом з виникненням людського суспільства і буде існувати завжди; також ця категорія загальна, виховання взаємопов'язане з іншими явищами суспільства;
- на кожному етапі розвитку людства виховання має конкретно-історичний характер і відображає суспільні протиріччя свого часу;
- виховання підрастаючих поколінь здійснюється шляхом засвоєння ними основних елементів соціального досвіду, залучення до суспільних відносин, систем спілкування і діяльності.

Основні напрямки виховного процесу:

- виховання громадянськості;
- моральне виховання;
- екологічне виховання;
- економічне виховання;
- естетичне виховання;
- статеве виховання;

□ фізичне виховання.

2. Принципи виховання.

□ **принцип гуманізму** процесу виховання передбачає визнання цінності людини як особистості, її прав та свободу, щастя, захист і охорону життя, здоров'я, створення умов для розвитку людини, її творчого потенціалу, схильностей, здібностей, надання їй допомоги у життєвому самовизначенні, повноцінної самореалізації;

□ **принцип урахування вікових та індивідуальних особливостей.** Гуманізм виховного процесу передбачає врахування вікових та індивідуальних особливостей вихованця. Необхідність індивідуального підходу визначається тим, що будь-який вплив на особистість здійснюється через її індивідуальні особливості, темперамент, своєрідність характеру, здібності, інтереси, нахили, що дозволяє вибирати найбільш ефективні шляхи взаємодії особистості з навколишнім світом. Кожна людина індивідуальна. Це безперечно, але це не означає, що неповторність – чисто біологічна вроджена властивість. Особистість людини формується під впливом умов життя і виховання. У свій час К.Д.Ушинський закликав педагогів постійно спостерігати і вивчати учнів у процесі їх діяльності. Педагогічні праці А.С.Макаренка і В.О.Сухомлинського проникнуті думкою про індивідуальний підхід до дитини, глибоке проникнення у світ її почуттів і переживань;

□ **принцип виховання в діяльності і спілкуванні.** Залежність виховання від характеру діяльності та спілкування вихованців – одна із закономірностей процесу виховання. Принцип виховання в діяльності і спілкуванні вимагає їх організації, щоб вони стали засобом формування особистості, формою виявлення її ставлення, оціночного відношення до оточуючої дійсності, ареною самореалізації можливостей, потреб, інтересів людини;

□ **принцип стимулювання особистості до самовиховання.** Виходячи з особливості виховання як двостороннього процесу, треба постійно спонукати дитину до самовиховання як певного цілеспрямованого систематичного впливу на самого себе з метою прищеплення собі бажаних якостей (моральних, фізичних, розумових та ін.). Самовиховання – це діяльність людини з метою змінення своєї особистості. Початок цієї діяльності – самоаналіз, для якого необхідні самоспостереження і самооцінка. У кожній людині повинна бути потреба до самокритики, контролю як шлях до самоудосконалення на противагу самовдосконаленню;

□ **принцип національного виховання;**

□ **принцип цілісного підходу до виховання.** Цей принцип розглядається як теоретична база виховної діяльності. Він передбачає:

1. Необхідність обліку всієї сукупності економічних, соціальних, моральних та інших умов, які мають вплив на формування людини як особистості. Формування різноманіття якостей особистості, основ інтелектуальної, моральної, естетичної, фізичної, комунікативної культури, культури праці, сімейних відносин як цілісного процесу. Все це потребує *відбору змісту* виховної діяльності.

2. *Оптимальний вибір методів і засобів* досягнення мети, їх диференціація в залежності від соціально-економічних, вікових особливостей, рівня культури вихованців.

3. *Визначення умов*, які забезпечують успіх реалізації мети. Одним з важливих загальних умов є *систематичність і послідовність* в організації виховання, тобто процес виховання потребує обґрунтованої системи, що враховує попередній досвід вихованців і розробляє перспективи взаємодії вихователів і вихованців, передбачає ускладнення завдань виховання і безперервність виховного процесу.

4. *Облік результатів* виховної діяльності і корегування за необхідності мети, завдань, змісту, методів, умов досягнення мети.

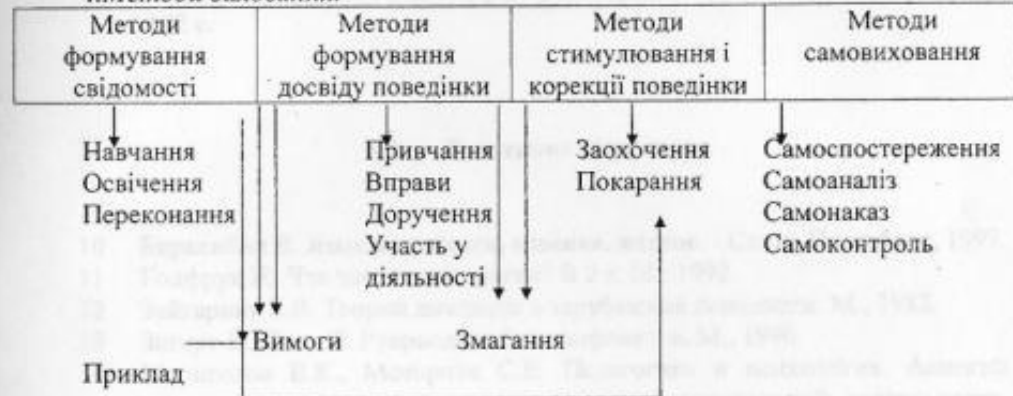
3. Моделі та стилі виховання.

Стилі за інституціональною ознакою: сімейне, шкільне, позашкільне, конфесійне (релігійне), виховання за містом проживання, виховання в дитячих, юнацьких організаціях та в спеціалізованих освітніх установах.

За ознакою управління процесом виховного впливу на виховання з боку вихователя: авторитарне, демократичне, ліберальне; стиль виховання, який припускає потурання.

Прагматизм як філософія виховання. Антропоцентрична модель виховання. Соціетарна модель виховання. Вільне виховання. Технократична модель виховання.

4. Методи виховання.

Мета:

Вплив на свідомість, почуття, волю вихованця для роз'яснення, доказу правильності чи необхідності певної поведінки.

Здобуття досвіду поведінки в різних видах діяльності

Стимулювання позитивних дій, вчинків, суджень, оцінок дітей і гальмування негативних

Вдосконалення своєї особистості

Результат:

Сформованість
понять, суджень,
оцінок, готовності
до поведінки, від-
повідної до вимог
вихованої людини.

сформований досвід
поведінки, який зна-
ходить виявлення в
звичках поведінки,
особистих якостей.

сформованість
понять, оцінок,
і досвіду суспіль-
ної поведінки
наближення
до ідеалу
осо-
бистості.

Питання для самоконтролю

1. Що таке виховання і які його основні риси?
2. Назвіть основні принципи виховання.
3. Сутність морального, економічного виховання.
4. Яка різниця між методами і засобами виховання?

Основні терміни теми

Виховання як процес; специфіка процесу виховання; всебічний гармонійний розвиток особистості як мета виховання; принципи виховання; методи виховання.

4. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ ДО ДИСЦИПЛІНИ

3.1. Основна література

Законодавча база

1. Закон України "Про освіту" // Право України. – №7, 1996.
2. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті (проект) // Освіта. – №38-39 – 11-18 липня 2001 р.

Основні підручники та навчальні посібники

3. Громкова М.Т. Психология и педагогика профессиональной деятельности. - М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2003 – 415 с.
4. Гуревич П.С. Психология и педагогика: Учеб. для вузов – М., Проект, 2004. - 389 с.
5. Пронина Е.Н. Психология и педагогика: Учеб. для студ. вузов. – М: Элит, 2004. – 351 с.
6. Психология: Учебник/Под ред. Б.А. Сосновского. – М.: Юрайт-Издат, 2005. - 660с.
7. Психология: Підручник для студентів вищих навчальних закладів/За ред. Ю.Л Трофімова – К., 2001.
8. Столяренко Л.Д., Столяренко В.Е. Психология и педагогика для технических вузов: /Учеб. для техн. вузов/. – Ростов н/Д.: Феникс, 2004.
9. Чепиков В.Т. Педагогика: Крат. учеб. курс. - М.: Новое знание, 2003. – 172 с.

4.2. Додаткова література

- 10 Биркенбил В. Язык интонации, мимики, жестов. - Санкт-Петербург, 1997.
- 11 Годфруа Ж. Что такое психология? В 2 т. М.: 1992.
- 12 Зейгарник Б.В. Теории личности в зарубежной психологии. М., 1982.
- 13 Зигерт В., Ланг Л. Руководить без конфликтов. М., 1990.
- 14 Маригодов В.К., Моторная С.Е. Педагогика и психология. Аспекты активизации творчества и готовности к профессиональной деятельности. Севастополь, 2004.
- 15 Морозов А.В., Чернилевский Д.В. Креативная педагогика и психология: Уч. пособ. – М.: Академ. Проект, 2004. – 506 с.
- 16 Педагогика и психология высшей школы: Учеб. пособие. – Ростов Н/Д: Феникс, 2002. – 544 с.
- 17 Пронина Е.Е. Психологическая экспертиза рекламы. Теория и методика психотехнического анализа рекламы. – М: «РИП-Холдинг», 2002. – 96 с.
- 18 Психологические исследования общения. М.: Наука, 1985.

- 19 Психология и психоанализ рекламы: Личностно-ориентированный подход. М. 2001.

4.3. Перелік наукових та інших посібників, методичних вказівок до проведення конкретних видів навчальних занять

16. Методичні матеріали з дисципліни “Психологія та педагогіка” за темами: “Психологія як наука”, “Педагогіка як наука про освіту” для студентів усіх спеціальностей і форм навчання. /Укл. Лисак Н.О., ХДУХТ, Харків, 2003р.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Тема 1. Вступ до психології (лекція № 1).....	4
Тема 2. Біопсихічні властивості особистості (лекція № 2).....	12
Тема 3. Психосоціальні властивості особистості (лекція № 3).....	17
Тема 4. Потреби, мотиви, поведінка.....	20
Тема 5. Розвиток особистості (лекція № 4).....	24
Тема 6. “Я - концепція”. Психологічний захист (лекція № 5).....	28
Тема 7. Міжособистісні стосунки, спілкування (лекція № 6).....	34
Тема 8. Особистість та діяльність.....	40
Тема 9. Освіта в культурі людства.....	45
Тема 10. Педагогіка як наука про освіту (лекція № 7).....	48
Тема 11. Навчання – головний шлях до освіти (лекція № 8).....	57
Тема 12. Виховання – підготовка до дорослого життя (лекція № 9).....	61
Рекомендована навчальна і навчально-методична література.....	65